PHOENIX

PHOENIX

49,3
2003

EX ORIENTE LUX

LEIDEN 2003

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux"

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. P.M. Goedegebuure, Marie Baronlaan 15, 1183 WX Amstelveen
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Mevr. O.C. van Os-Freriks, Oosterparkweg 29, 2985 SX Ridderkerk
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEUWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitle 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Mw. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groeneveld, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Votiefstèle van Hatiy: koning Seti I offert aan de Grote Sfinx. Cairo JE 72269, uit Giza. © Egyptian Museum, Cairo.

49,3 PHŒNIX 2003

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

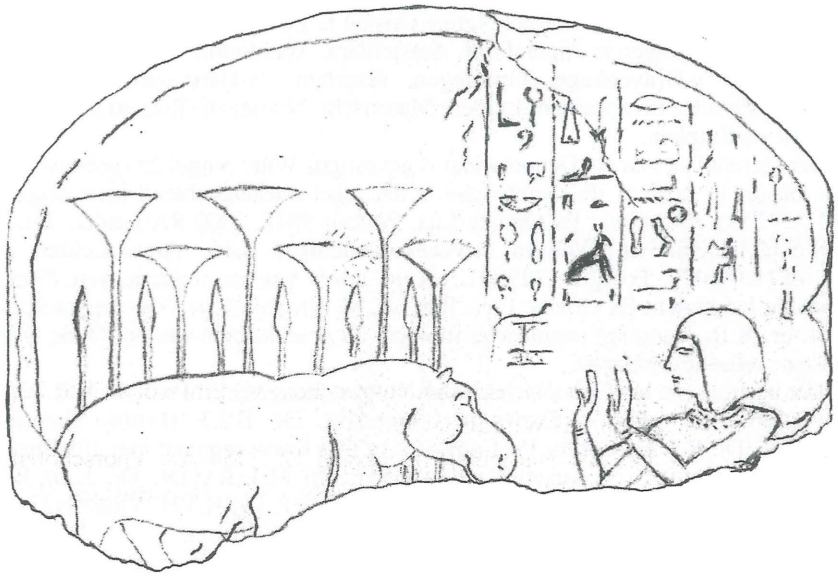

De burgemeester van Qau vereert Seth in de vorm van een nijlpaard (19e dyn.)
(Tekening van WELVAERT naar BRUNTON; zie het artikel van E. WELVAERT)

INHOUD

Van de redactie 102
Facta et Personalia Orientalia 103
Ex Oriente Lux 1983-2003 . . . . . .K.R. VEENHOF 106
Astronomische dagboeken en Babylonische geschiedenis . . . . . .TOM BOIY 112
Amel-Marduk in de gevangenis? . . . . . .FRANS VAN KOPPEN 127
De fossielen van Qau el Kebir en hun invloed op de plaatselijke mythologie . . . . . .ERIC WELVAERT 138

PHŒNIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux" en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux", en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingenprogramma); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phoenix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

De derde aflevering van deze jaargang begint met een terugblik op de viering van het 70-jarig bestaan van ons Genootschap, met de Jubileumrede van Prof.dr K.R. VEENHOF. Daarna volgen artikelen gewijd aan thema's over twee cultuurcentra in het Oude Nabije Oosten: Babylonië en Egypte. In het eerste artikel beschrijft TOM BOIY het belang van de astronomische dagboeken als bronnen van kennis over de Babylonische geschiedenis. Een van de minder bekende koningen uit de Babylonische geschiedenis wordt belicht in het volgende artikel van de hand van FRANS VAN KOPPEN. Tenslotte behandelt ERIC WELVAERT in zijn bijdrage de verklaringen die de oude Egyptenaren gaven voor de vondsten van fossielen.

FACTA ET PERSONALIA ORIENTALIA

Op 24 mei 2003 vond de Algemene Ledenvergadering en de Studiedag plaats. De dag had dit jaar een bijzonder karakter en stond in het teken van het 70-jarig bestaan van Ex Oriente Lux. Na het huishoudelijk gedeelte van de vergadering volgde de Jubileumviering. Deze werd geopend met de jubileumrede waarin de voorzitter, Prof. dr K.R. Veenhof, een overzicht van ontwikkelingen op het vakterrein en binnen Ex Oriente Lux in de afgelopen twintig jaar gaf (zie elders in deze aflevering). Vervolgens richtte de voorzitter het woord tot Prof. dr M. Stol, de oud-secretaris, met de vraag of hij instemt met het voorstel hem te benoemen tot erelid van het Genootschap, hetgeen deze volgaarne deed, waarmee deze benoeming een feit werd. Tenslotte werd het jubileumboek *Zij schreven geschiedenis* ten doop gehouden, de eerste exemplaren werden uitgereikt aan mevrouw M. van Bree (redactie *Nieuwsbrief*) en mevrouw. G. Verbeek (secretariaat Ex Oriente Lux).

De Studiedag was gewijd aan het thema „Het Oude Nabije Oosten: belangrijke ontdekkingen en ontwikkelingen in onze kennis gedurende de laatste 20 jaar". Vijf specialisten gaven een lezing over de ontwikkelingen op hun vakgebied: Dr J. van Dijk (Egypte), Dr D.J.W. Meijer (Voor-Azië), Prof. dr K.R. Veenhof (Mesopotamië), Prof. dr J. de Roos (de Hettieten) en Dr G. van der Kooij (Palestina).

Op 19 december 2002 promoveerde EVELINE VAN DER STEEN aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *Tribes and Territories in Transition*. Promotor was Prof. dr E. Noort. Deze studie betrof de overgangsperiode van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd (13e-12e eeuw v.Chr.), met name in het centrale deel van het Jordaandal en het oostelijk daarvan gelegen gedeelte van de Transjordaanse hoogvlakte, als onderdeel van de ontwikkelingen die zich voltrokken in de streken ten oosten en ten westen van de Jordaan. De aanpak van het onderzoek is opmerkelijk door de belangrijke plaats die in de studie ingeruimd is voor de etnografische gegevens uit een recente overgangsperiode, waarin op sociaal-economisch terrein veel veranderde in dit gebied, n.l. de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw. Van der Steen signaleert dat de samenleving in deze gebieden vanaf de Vroege Bronstijd tot aan de moderne tijd tribaal van aard was en in verschillende perioden onder vergelijkbare omstandigheden overeenkomstige ontwikkelingen vertoonde.

De studie begint met een overzicht van de gegevens over de overgang van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd: historische, ecologische en veldarcheologische gegevens, en over de ontwikkelingen in de maatschappelijke verhoudingen gedurende de 19e en de 20e eeuw. Daarna volgen analyses van gegevens op een aantal deelgebieden, zoals het aardewerk uit de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd en in het bijzonder aardewerk en bouwresten gevonden in de opgravingen op Tell Deir 'Alla. Een duidelijker inzicht in de bewoningsgeschiedenis komt naar voren in de resultaten van de oppervlakte-onderzoekingen die sinds de 40-er jaren in Transjordanië uitgevoerd zijn, een aantal van de toen onderzochte vindplaatsen zijn door van der Steen opnieuw bezocht. Tevens zijn de resultaten van de opgravingen die onder haar leiding in 1996 en 1997 op Tell el-Hammeh uitgevoerd zijn beschreven, evenals het experiment om de oude route door de Wadi Zerqa terug te vinden.

Op grond van deze gegevens ontwikkelt van der Steen de these dat in de eerste helft van de Late Bronstijd de door Egypte gecontroleerde handelsroute vanaf Palestina naar het oosten de Jordaan kruiste tussen Beth Shean en Pella, waar Egyptische troepen gelegerd waren, en vandaar zuidwaarts langs de marktplaats rond Tell Deir 'Alla en dan oostwaarts door de Wadi Zerqa het handelscentrum op de hoogvlakte bij het huidige Amman bereikte. In de 13e eeuw v.Chr. verlegde zich de handelsroute om op een zuidelijker punt de Jordaan over te steken, nabij Tell es-Sa'idiyeh, waar dan een Egyptisch fort gebouwd is, en is een toename van nederzettingen rond Tell Deir 'Alla en op de hoogvlakte te constateren. In de 12e eeuw, de Vroege IJzertijd, veranderde de situatie: het handelscentrum op de hoogvlakte nabij Amman verviel, evenals de Egyptische betrokkenheid bij de handelsroute. Rond Tell Deir 'Alla en in de Wadi Zerqa verschenen veel nieuwe nederzettingen, kennelijk van groepen die vanaf de hoogvlakte hierheen trokken, en een aantal woonplaatsen die eerder in het Jordaandal bewoond waren, raakten ontvolkt. Mogelijk zijn groepen van die eerdere bewoners naar het bergland ten westen van de Jordaan getrokken. Een aantal van de geconstateerde infrastructurele ontwikkelingen zijn ook herkenbaar in processen die zich in de 19e-20e eeuw voltrokken en waarbij bedoeienstammen een belangrijke rol speelden.

Op 21 maart 2003 aanvaardde Dr J. DE ROOS, voormalig directeur van het Nederlands Instituut van het Nabije Oosten en docent Hettitisch bij de vakgroep Talen en Culturen van het Nabije Oosten van de Universiteit Leiden, het ambt van bijzonder hoogleraar in de Hettitologie aan de Universiteit van Amsterdam. De titel van zijn oratie was: *Hattusili en Puduhepa, een ideaal echtpaar?* In deze rede gaat Dr de Roos in op het nationale en internationale functioneren van één van de meest succesvolle koningsechtparen uit de Hettitische geschiedenis, Hattusili (ca. 1313-1239 v. Chr.) en zijn koningin Puduhepa. De teksten uit hun regeringsperiode laten zien dat zij altijd op één lijn zaten, wat overigens niet belette dat beiden internationaal zelfstandig opereerden. Op het persoonlijke vlak getuigen vooral de votiefteksten van Puduhepa van grote zorg voor haar wat ziekelijke man. Enkele van deze teksten zijn door Dr de Roos beschreven in 'Hettitische votiefteksten en votiefgeschenken', in: *Phoenix* 40,3 (1994), pp. 168-183.

Dr de Roos volgt Prof. dr Th.P.J. van den Hout op na zijn vertrek naar de Verenigde Staten in 2000.

Op 18 juni 2003 promoveerde Mw. P.M. GOEDEGEBUURE aan de Universiteit van Amsterdam *cum laude* op het proefschrift *Reference, Deixis and Focus in Hittite. The demonstratives ka- „this", apa- „that" and asi „yon"*. Promotor was Prof. dr Th.P.J. van den Hout van het Oriental Institute van de University of Chicago. In haar proefschrift geeft de auteur een beschrijving van het systeem van aanwijzende voornaamwoorden in het Hettitisch. Als relatief laat ontcijferde taal (1915) bevat onze kennis van het Indo-Europese Hettitisch uit Turkije, dat van 1600 tot 1200 voor Christus is overgeleverd op zo'n 30.000 tabletten, nog grote gaten. Hoewel de grammatica's en woordenboeken een andere indruk wekken, bleken er met name op het gebied van referentie (verwijzing) het een en ander aan onjuiste opvattingen en lacunes te bestaan.

De auteur heeft een eigen beschrijvingsmethode ontwikkeld die is gebaseerd op drie naar haar mening onafhankelijke maar gelijkwaardige parameters: (1) de Topic-Focus parameter, oftewel de informatieverdeling binnen de zin; van belang hierbij is het gebruik van de voornaamwoorden 'hij', 'zij' en 'het', met en zonder nadruk; (2) de discourse parameter, die de struktuur van een tekst in eenheden beschrijft; hier komt het verschil tussen definiete woordgroepen (met bepaald lidwoord) en woordgroepen met aanwijzend voornaamwoord aan bod; en (3) de 'geografische' parameter; het verschil tussen verwijzingen naar de wereld, de tekst, en het geheugen. Op basis van dit model is de auteur tot de volgende conclusies gekomen. In tegenstelling tot wat wordt vermeld in de naslagwerken zijn er niet twee maar drie aanwijzende voornaamwoorden in het Hettitisch: *ka-* 'deze, bij spreker', *apa-* 'die, bij aangesprokene', en *asi*, 'gene, bij overigen'. Zoals bekend wordt *apa-* ook gebruikt als voornaamwoord met nadruk. Echter, het blijkt dat de precieze betekenis van geaccentueerd *apa-* afhankelijk is van de plaats van dit woord in de zin. Bijvoorbeeld, in krom Nederlands met Hettitische woordvolgorde, 'HIJ in het restaurant weinig eet' betekent 'tegen de verwachting eet hij weinig in het restaurant', terwijl 'in het restaurant weinig HIJ eet' gelijk is aan 'HIJ eet weinig in het restaurant (en niet JIJ)'. Een andere uitkomst was de volgende: wanneer de drie aanwijzende voornaamwoorden binnen een tekst verwijzen, dan gedragen ze zich anders dan in de algemene taalkunde beschreven is. De Hettitische spreker gebruikte *ka-* om aan te geven dat iets dat eerder genoemd was, behoorde tot het domein, tot de verantwoordelijkheid van de spreker, *apa-* om aan te geven dat iets alleen de verantwoordelijkheid was van de aangesprokene, en *asi* om aan te geven dat iets buiten het domein viel van zowel spreker als aangesprokene.

Het gevolg van de resultaten van dit proefschrift is dat de vertaling van sommige teksten veranderd dient te worden. Bovendien blijkt de Hettitische taal veel meer nuanceringen te bevatten dan voorheen werd aangenomen.

EX ORIENTE LUX 1983-2003[1]

K.R. VEENHOF

Ex Oriente Lux werd gisteren zeventig jaar oud, na een jaar waarin in 21 afdelingen rond 70 lezingen werden georganiseerd, 3 nummers Phoenix en een Nieuwsbrief onze leden bereikten, de gewijzigde Statuten en Reglementen van kracht werden, het Egyptische Leerboek van Prof. Borghouts werd herdrukt, het Jubileumboek „Zij Schreven Geschiedenis" gereed kwam, de drukproeven van deel 37 van het Jaarbericht werden ontvangen, twee aan Syrië gewijde studiedagen, met in totaal 170 deelnemers, werden gehouden, en de EOL-website door de inzet van Drs. Vugts gereed kwam.

Al deze activiteiten hebben er stellig — al zijn de effecten moeilijk precies te meten — toe bijgedragen dat de belangstelling voor en de kennis van de culturen van het Oude Nabije Oosten, de doelstelling van ons Genootschap, is bevorderd. Dat is te danken aan de inspanningen van een groot aantal leden die zich als spreker, auteur, redacteur, bestuurslid of organisator, op plaatselijk of landelijk niveau, in Nederland en België voor Ex Oriente Lux hebben ingezet. En daarbij mogen niet onvermeld blijven het werk van onze secretaresse en de gastvrijheid van het Ned. Instituut voor het Nabije Oosten, binnen welks ruimten Ex Oriente Lux zich thuis voelt.

Voor de meeste van de sinds ons vijftigjarig jubileum verstreken jaren zou een dergelijke, zij het meestal iets beperktere opsomming zijn te geven en dat betekent dat het Ex Oriente Lux goed is gegaan. Het was een periode van geleidelijke ontwikkeling. Het aantal afdelingen nam toe door de oprichting van de studiekring Leeuwarden en ook het ledenaantal groeide licht, tot ruim 1300, vooral door de hernieuwde activiteit in België, waarbij Leuven de voortrekkersrol vervulde. Via de statutenwijziging van 2001 werden het Algemeen en het Dagelijks Bestuur samengevoegd en werd het verenigingjaar gelijk gemaakt aan het kalenderjaar

De belangrijkste bestuurlijke mutaties waren het aftreden, in 1990, na twaalf jaar, van onze penningmeester, Mevr. drs. E. de Ranitz-Labouchère; het overlijden, in 1991, van Dr. W.F. Leemans, na een bestuurslidmaatschap van ruim veertig jaar; het aftreden als voorzitter, in 1994, van Prof. dr. M. Heerma van Voss. In datzelfde jaar werd als bestuurslid voor België Prof. dr. L. de Meyer opgevolgd door Prof. dr. A. Schoors. In 1999 namen

[1] Toespraak bij de viering van het zeventigjarig bestaan van Ex Oriente Lux, tijdens de Algemene Ledenvergadering op 24 mei 2003, te Bilthoven.

we, na vijfentwintig jaar, afscheid van onze secretaris, Prof. dr. M. Stol, en van Mevrouw G. Piket, die bijna twintig jaar lang zorg droeg voor de organisatie van de Algemene Ledenvergaderingen.

De vacatures werden vervuld en het bestuur geleidelijk vernieuwd. De heren Dr. D.J.W. Meijer (studiedagen en „Supplementen Ex Oriente Lux"), Prof. dr. J. de Roos (sprekerslijst) en Prof. dr. A. van der Kooij (contact met de afdelingen) traden in de tachtiger jaren toe. Prof. dr. H.D. Schneider werd, als Egyptoloog en voor het contact met het Rijksmuseum van Oudheden, opgevolgd door Dr. M.J. Raven. Voor het verzorgen van de publicaties trad in 1996 eerst Drs. K. Duistermaat toe, wier plaats in 2000 werd ingenomen door Drs. M.M. Vugts. Uit het in 2001 opgeheven Algemene Bestuur kwamen Prof. dr. A. Schoors. Dr. R.J. Demarée (publicaties) en Dr. K.J.H. Vriezen (eindredacteur van Phoenix) het Bestuur versterken. Het vinden en behouden van een goede pennigmeester bleek na 1990 de moeilijkste opgave en na enkele wisselingen van de wacht waakt Dr. B.J.J. Haring thans over onze geldmiddelen. Dr. A. Egberts volgde Professor Stol op als secretaris, maar i.v.m. met zijn gezondheidstoestand fungeert Dr. Demarée nu als zijn vervanger. Prof. dr. A. Schoors werd in 1994 voorzitter van de afd. België, waarvan dr. M. Coenen als secretaris-penningmeester fungeert.

De jaarlijkse contributie steeg in de afgelopen jaren, waarin alles duurder werd, in étappes van 30 gulden (sinds 1980) tot 25 euro thans. Gelukkig konden wij die stijging compenseren door onze leden meer te bieden.

Phoenix verschijnt sinds 1992 drie keer per jaar, met nu ook afbeeldingen in kleur, en er waren een aantal bijzondere en extra grote nummers: de rijk geïllustreerde Gidsen voor de Egyptische (32/1-1986) en de West-Aziatische (34/1-1988) Afdelingen van het Allard Pierson Museum te Amsterdam; de catalogus van de expositie „Persepolis en Pasargadae in wisselend perspectief" (35/1-1989); de speciale dubbele nummers gewijd aan „De Talen van het Oude Nabije Oosten" (44/2-3-1998) en „Amarna" (47/1-2-2001). Vanaf 1987 zorgde de redactie bovendien voor een jaarlijks themanummer. Sinds 1991 verschijnt de Nieuwsbrief, onder eindredactie van Mevr. M. van Bree-Bijl. Met ingang van 1994 wordt de studiedag jaarlijks gehouden en sinds 1999 met de Algemene Ledenvergadering gecombineerd.

In 1990 startte nieuwe reeks thematische bundels, met veelal uit andere talen vertaalde artikelen, „Supplementen Ex Oriente Lux" geheten, onder een eigen redactie, waarvoor eerst Dr. D. van der Plas en daarna vooral Dr. D.J.W Meijer veel werk hebben verzet. Tot dusverre verschenen:

1. *De Schepping van de Wereld* (1990);
2. *Landbouw en Irrigatie in het Oude Nabije Oosten* (1993);
3. *Geschiedschrijving in het Oude Nabije Oosten* (2000).

In de reeks „Mededelingen en Verhandelingen" zagen in de verstreken twintig jaren negen nieuwe delen het licht:

25. H. Willems, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988);
26. B.H. Stricker, *De Geboorte van Horus*, dl. 5 (1989);
27. B.H. Stricker, *De Hemelvaart des Konings* (1990);
28. S. Denning-Bolle, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992);
29. M.J. Raven, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992);
30. J.F. Borghouts, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk* (2 delen, 1993; herdruk 2002);
31. J.W. Drijvers e.a., *„Ik Hadde de Nieuwsgierigheid". De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruyn (ca. 1652-1727)* (1997);
32. *De Talen van het Oude Nabije Oosten* (1998 = Phoenix 44/2-3);
33. *Zij Schreven Geschiedenis. Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten* (2003), uitgegeven t.g.v. het zeventigjarig bestaan van het Genootschap, onder redactie van R.J. Demarée en K.R. Veenhof.

Twee goed gedocumenteerde en rijk geïllustreerde „lesbrieven" kwamen uit:

Het Assyrische Imperialisme (1990), door H. Bongenaar, R. Boot, D. Noordhuizen en S. Slaghekke;

Confrontatie met de Dood in Oud-Egypte (1995), door B.G.M. Hogervorst en C. Wolterman.

En daarnaast draaide natuurlijk al die jaren door het lezingenprogramma, dankzij de inzet van de afdelingsbesturen en de loyale medewerking van vele tientallen sprekers, die zich lieten registreren in de jaarlijks aangepaste sprekerslijst met meer dan 100 verschillende lezingen, samengesteld door Professor de Roos.

Er is in de afgelopen jaren heel wat gepresteerd, daarom zijn onze leden ons trouw gebleven en is Ex Oriente Lux ook in staat geweest het zogenaamde „natuurlijke verloop" op te vangen.

Het is bij het vieren van een jubileum goed ook namen te noemen van hen aan wie Ex Oriente Lux veel dank verschuldigd is. Daaronder vallen ook de bestuursleden van de afdelingen, van wie sommigen deze taak jarenlang met veel toewijding hebben vervuld, maar ik kan ze hier helaas niet opnoemen. Ik noem wel Dr. L.M.J. Zonhoven, Dr. W.H. van Soldt en Drs A.A. Loose, die tussen 1988 en 2000 achtereenvolgens eindredacteur van Phoenix waren.

Mevr. M. van Bree-Bijl, sinds 1991 eindredacteur van onze Nieuwsbrief; en Mevrouw G. Verbeek, sinds 1979 onze deskundige en enthousiaste secretaresse en een spil in onze organisatie.

Drukkerij Orientaliste en Uitgeverij Peeters te Leuven, voor ons gepersonifiëerd in Bruno Vanden Eynde, die wat wij uitgaven vakbekwaam drukte en bij een aantal boeken als coproductent meewerkte.

Wij denken met dankbaarheid terug aan enkele specialisten, die ons door de dood ontvallen zijn en die veel voor Ex Oriente Lux betekend hebben: Professor M.A. Beek, onze oud-voorzitter; de assyrioloog en rechtshistoricus Dr. W. F. Leemans; Professor A. Klasens, egyptoloog en oud-directeur van het RMO; Professor Heleen Sancisi-Weerdenburg, de in 2000 veel te vroeg overleden specialiste op het terrein van Iran en het Achemeniedenrijk; Professor H.J.W. Drijvers, de kenner van het Aramees en de godsdiensten van het oosterse Hellenisme; en Dr. G. van Driel, historicus en archeoloog van Mesopotamië. In Phoenix, in de rubriek „Personalia et Facta Orientalia", is aan hun nagedachtenis en hun betekenis voor onze vakgebieden en voor Ex Oriente Lux recht gedaan.

De zojuist genoemde scala van activiteiten vraagt wel om enkele kanttekeningen. Afgezien van het werk onze parttime secretaresse, van enige betaalde hulp bij de financiële administratie en de verzending van wat wij uitgeven, en van de bescheiden honoraria voor de sprekers, wordt alles door bestuursleden, redacteuren, auteurs en organisatoren pro deo gedaan. Ze hebben veel tijd en liefde in Ex Oriente Lux geïnvesteerd, maar hiermee is m.i. de grens van onze mogelijkheden, zowel wat menskracht als wat financiën betreft, wel ongeveer bereikt. Het is daarom nu zaak kwaliteit te handhaven, vooral in goede en boeiende lezingen en publicaties. In een tijd met een overstelpende hoeveelheid electronische informatie en een rijk audiovisueel aanbod (TV, video's, dvd's) heeft Ex Oriente Lux het — al beschikken we nu over een eigen website — met zijn traditionele media, een tijdschrift, een nieuwsbrief, lezingen met dia's, af en toe een boek, niet gemakkelijk. Geavanceerde apparatuur en mooie vergaderzalen zijn helaas meestal te duur. Onze kracht ligt vooral in het goed geschreven, gesproken en geïllustreerde woord van deskundige auteurs en sprekers. Snelle, door gebrek aan kennis soms oppervlakkige, onvolledige of bewust sensationele informatie in de media wekt wel interesse, maar vraagt om correctie, aanvulling en verdieping, en dat biedt Ex Oriente Lux kansen. Reizen naar het Midden-Oosten en zelfs oorlogen in die regio stimuleren de behoefte aan meer informatie en daar kan Ex Oriente Lux op inspelen.

Voor die taak is samenwerking met onderzoekers aan universiteiten en instituten, met opgravers en musea onmisbaar. Het aantal deskundigen t.a.v. het Oude Nabije Oosten — we hebben het weer gemerkt toen de media informatie over Iraq en het Museum van Baghdad nodig hadden — is

beperkt. Daar zijn helaas ook de ontwikkelingen aan de universiteiten debet aan, die een gevolg zijn van hun eigen keuzes en vooral van opgelegde bezuinigingen. In de laatste vijftien jaar zijn in ons land leerstoelen in de Egyptologie, de Assyriologie, de Hettitologie, het Hebreeuws, de Archeologie van Voor-Azië, de Godsdiensten van de Oudheid, en in de Papyrologie verdwenen. Enkele vakken zijn gemarginaliseerd, docenten-plaatsen zijn geschrapt, sommige gepromoveerden moesten hun vak opgeven omdat er brood op de plank moest komen, promotieplaatsen zijn schaars. Al is er een behoorlijke belangstelling voor de studies van de talen en culturen van de Oude Nabije Oosten, de maatschappelijke perspectieven zijn slecht. Dat is ongunstig voor de continuïteit en de verjonging en het legt een zware taak op wie daar nog wel werkzaam kan zijn — op actieven en emeriti. Velen van hen zijn al lange jaren in en voor onze vereniging als spreker, schrijver of redacteur actief; vier van onze bestuurleden zijn al vijftien of meer jaren in functie. Aflossing van de wacht en nieuw élan blijven nodig. Daartoe kan Ex Oriente Lux ook zelf bijdragen door de interesse voor deze oude beschavingen te blijven voeden en hun betekenis duidelijk te maken in woord en geschrift. Het is daarom jammer dat de meeste openbare leeszalen en biliotheken menen hun leden en bezoekers onze tijdschriften en boeken te kunnen onthouden. Daar zouden plaatselijke besturen en leden wat aan moeten doen.

Wij kunnen ook niet op onze lauweren rusten, omdat de herontdekking van de beschavingen van het Oude Nabije Oosten geen afgesloten zaak is, maar onverminderd voortgaat. Er is in heel het Nabije Oosten een enorme archeologische activiteit, die voortdurend nieuwe vondsten aan het licht brengt. En daarnaast gaat de studie van het vele ooit opgegraven, maar soms nog nooit goed gepubliceerde en bestudeerde materiaal — waaronder grote hoeveelheden schriftelijke bronnen — onverminderd voort. Daardoor groeien kennis en inzicht, maar er komen ook telkens nieuwe onderzoeksvragen op de agenda. En dat alles bij een steeds verder toenemende specialisatie, per cultuur, regio, geschiedenisfase of discipline. Kritische schifting van al het nieuwe, het aan het licht brengen van wezenlijke kennis en samenhangen, en het behouden van een overzicht zijn daarom belangrijke uitdagingen. Het is daarbij de taak van Ex Oriente Lux om de belangrijkste onderzoeksresultaten, betrouwbaar en helder, in woord en beeld, door te geven en door te vertalen voor de vele duizenden die, bij al hun serieuze belangstelling, de noodzakelijke specialistische kennis missen en daarom ook moeilijk toegang hebben tot de internationale vakliteratuur. Dat daarbij wat Nederlanders en Belgen zelf presteren en ontdekken bij ons extra aandacht krijgt spreekt vanzelf.

De jaarlijkse activiteiten om onze doelstelling te realiseren kosten nog steeds wat meer dan de contributie en verkoop van onze publicaties samen opleveren. Dat lijkt ongezond en is het misschien ook wel, maar het is mogelijk omdat het Goderiefonds ons rente-inkomsten geeft, die wij mogen gebruiken om de kosten van de publicaties te drukken. Volgens bestuursbeleid wordt één van de drie nummers Phoenix daarmee betaald. Dat is ook nodig, omdat de hoop dat het meerdere dat wij sinds tien jaar bieden voor meer leden zou zorgen (nog)niet is bewaarheid. Ledengroei blijft daarom een dringende wens en noodzaak, waarbij een getal van 1500 leden onze doelstelling is. Daarvoor wil het bestuur zich inzetten, en daar kunnen ook de besturen èn leden van de plaatselijke afdelingen toe bijdragen. Door ons Genootschap en de lezingenprogramma's bekend te maken, belangstellenden te introduceren, en door op een boekentafel steeds te laten zien wat wij te bieden hebben. In een tijd waarin succes sterk afhankelijk is van reclame en public relations, verdient „het licht uit het oosten" het niet onder de spreekwoordelijke korenmaat gezet te worden. Ex Oriente Lux verdient meer uitstraling en bekendheid.

Deze laatste woorden betekenen allerminst dat ik in mineur eindig. Er is alle reden om dankbaar terug te kijken op wat er gedurende de afgelopen twintig jaar is gepresteerd en de vooruitzichten voor de toekomst zijn zeker niet slecht. Van de boeiende wereld van het Oude Nabije Oosten, de bakermat van onze beschaving, ligt nog zoveel onbekends en nieuws in de bodem bewaard en in musea opgeborgen. Media en reiswereld bewijzen dat de belangstelling voor onze oude culturen een feit is. Daarop inspelen en daaraan op juiste wijze voldoen vraagt ook de komende jaren inzet en enthousiasme, zowel van vakspecialisten als van leden. Als die er zijn zal het Ex Oriente Lux goed blijven gaan.

ASTRONOMISCHE DAGBOEKEN EN BABYLONISCHE GESCHIEDENIS

TOM BOIY*

Net zoals in vele andere beschavingen waren de inwoners van Mesopotamië er rotsvast van overtuigd dat de goden aan de mensen tekens (omina) gaven over de toekomst. Het was aan de mensen om deze omina te ontdekken en ze te interpreteren zodat ze voorbereid waren om de komende gebeurtenissen het hoofd te bieden. Naast de aandacht voor vreemde gebeurtenissen in het alledaagse leven ontwikkelden de Mesopotamiërs in de loop van hun geschiedenis verschillende technieken om de toekomst te achterhalen: er zijn bewijzen gevonden van o.a. hepatoscopie (onderzoek van de ingewanden van offerdieren, in de eerste plaats schapenlevers), lecanomantie (op basis van olievlekken in een waterbekken) en astrologie (interpretatie van hemelfenomenen). Dankzij een grotere kennis van en inzicht in de fenomenen aan het firmament kende vooral de laatste tak van de Mesopotamische omenwetenschap een sterke ontwikkeling in de loop van het eerste millennium v.C. We vinden uit deze periode dan ook een groot aantal astronomische en astrologische spijkerschrifttabletten terug in de verschillende spijkerschriftcollecties. In de reserves van het British Museum te Londen bijvoorbeeld wordt een enorm archief met astronomisch materiaal afkomstig uit hellenistisch Babylon bewaard.

Astronomie in de spijkerschrifttabletten

Het astronomische spijkerschriftmateriaal wordt traditioneel onderverdeeld in twee grote groepen, de wiskundige of theoretische astronomische teksten enerzijds en de niet-wiskundige beschrijvende astronomische teksten anderzijds.

De wiskundige tabletten zijn verzameld in NEUGEBAUERS *Astronomical Cuneiform Texts* (ACT = NEUGEBAUER, 1955). Ze bestaan vooral uit efemeriden, lijsten met meerdere kolommen waaruit op basis van bepaalde rekenkundige regels de verschillende fenomenen van maan en planeten kunnen worden afgeleid. Daarnaast werden er ook hulptabellen

* Postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen aan de Katholieke Universiteit Leuven.

gebruikt omdat bij de berekening van maanefemeriden waarden van uiteenlopende numerieke sequenties vereist zijn. Ten slotte bestonden er ook procedureteksten die uitleggen hoe de tabellen in de efemeriden moeten worden berekend. Omdat de wiskundige tabletten ons niet direct inlichten over de Mesopotamische geschiedenis, gaan we hier niet dieper in op dit genre.

De beschrijvende astronomische tabletten werden grotendeels gepubliceerd door SACHS in *Late Babylonian Astronomical and Related Texts* (LBAT = PINCHES, STRASSMAIER, SACHS & SCHAUMBERGER, 1955) op basis van kopieën gemaakt door PINCHES en STRASSMAIER op het einde van de negentiende eeuw. Een classificatie van het bekende materiaal was reeds door dezelfde SACHS (1948) ondernomen. Ofschoon het materiaal nadien door zijn grondige studie van de spijkerschrifttabletten in het British Museum en de publicatie van LBAT een enorme aangroei heeft gekend, kon deze indeling grotendeels worden behouden:

- almanakken („Almanacs"; LBAT 1117-1212)
- almanakken met 'normale sterren' („Normal Star Almanacs"; LBAT 995-1116)
- doeljaarteksten („Goal-Year Texts"; LBAT 1213-1367)
- astronomische dagboeken („Astronomical Diaries"; LBAT 160-994)
- observaties van maan en planeten („Planetary and Lunar Observations"; LBAT 1368-1457)

De *almanakken* behandelen telkens één Babylonisch jaar verdeeld over twaalf of dertien paragrafen al naargelang het behandelde jaar een schrikkelmaand had of niet. Ze vermelden de lengte van elke maand, de fenomenen van de maan en de planeten, de datum wanneer een planeet een nieuw sterrenbeeld bereikte, de positie van de planeet bij het begin van de maand, de fenomenen van Sirius en geven informatie over zonnestilstanden, equinoxen en mogelijke eclipsen. Aangezien er geen aanduidingen van observaties zijn, mogen we veronderstellen dat al deze data werden berekend. De meest recente spijkerschrifttabletten die bewaard gebleven zijn (het jongste tablet is gedateerd in 74/5 n.C.), behoren tot dit genre van de astronomische literatuur (zie SACHS, 1976).

De *almanakken met „normale sterren"* geven naast de informatie van de almanakken bovendien nog de data wanneer planeten dergelijke „normale sterren" passeren. De „normale sterren" zijn een band van vaste sterren aan het firmament, die door de Babyloniërs als referentiepunten werden gebruikt (voor een volledig overzicht van de Babylonische „normale sterren", cf. SACHS & HUNGER, 1988: 17-19).

De *doeljaarteksten* geven voor een bepaald jaar (in de toekomst) de fenomenen van alle planeten en de maan. Aangezien deze fenomenen periodisch terugkomen (elke planeet heeft een specifieke periode[1]), kon men ze gemakkelijk voorspellen: men moest enkel voor elke planeet de waarnemingen van het jaar één periode vóór het doeljaar opnieuw ter hand te nemen. Elke paragraaf is aan een bepaalde planeet gewijd volgens de volgorde die in de hellenistische periode gebruikelijk was: Jupiter, Venus, Mercurius, Saturnus en Mars. Daarna komt de maan aan bod.

De *astronomische dagboeken* zijn een weergave van de dagelijkse observaties van de sterrenhemel waarin de aandacht vooral uitgaat naar de posities van de maan, naar eclipsen, naar zonnestilstanden en equinoxen, naar de posities van de planeten en naar de fenomenen van Sirius. Naast zuiver astronomische waarnemingen wordt tevens informatie over enkele andere onderwerpen, zoals de weersomstandigheden, de prijzen van enkele basislevensmiddelen, het niveau van het water van de Eufraat te Babylon en enkele notities van historisch belang verstrekt. Vooral deze laatste historische notities leveren nieuwe informatie over de geschiedenis van Mesopotamië in het eerste millennium v.C.

De astronomische dagboeken zijn onlangs in transliteratie en vertaling verschenen van de hand van HUNGER op basis van een manuscript van SACHS (SACHS & HUNGER, 1988-1996). Dit werk geeft alleen een spijkerschriftkopie wanneer PINCHES er eind negentiende eeuw een vervaardigd had, terwijl van de andere tabletten slechts een foto opgenomen is. Elke tekst wordt aangeduid met een nummer dat staat voor het (astronomische) jaar dat door de tekst in kwestie wordt behandeld zodat men dadelijk weet in welk jaar de beschreven gebeurtenissen moeten worden geplaatst. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de astronomische jaarrekening vóór Christus één jaar verschilt van onze jaartelling (-1 = 2 v.C.) omdat men in de astronomie met het jaar 0 werkt. Een bijkomende moeilijkheid bestaat erin dat de astronomische dagboeken met het Babylonische jaar werken dat in het voorjaar begint. In de praktijk komt dit erop neer dat gebeurtenissen verhaald in tekst AD 1 -322 bijvoorbeeld moeten worden gedateerd tussen het voorjaar van het jaar 323 v.C. en het voorjaar van 322 v.C.

De *observaties van maan en planeten* zijn teksten die niet direct in één van de vorige vier categorieën onder te brengen zijn. In zijn oorspronkelijke classificatie sprak SACHS (1948: 286-287) over „Isolated Texts" omdat hij toen slechts twee exemplaren uit Uruk kende. Nadat hij het ongepubliceerde

[1] Jupiter: 71 en 83 jaar, Venus: 8 jaar, Mercurius: 46 jaar, Saturnus: 59 jaar, Mars: 47 en 79 jaar, maan: 18 jaar.

materiaal uit Babylon in het British Museum bestudeerd had, beschikte SACHS over meer materiaal dat niet in de indeling kon worden ingepast en dat hij daarom in LBAT als observaties heeft opgenomen. Het materiaal in LBAT werd recentelijk getranslitereerd en vertaald door HUNGER (2001) en aangevuld met ongepubliceerde teksten uit het British Museum.

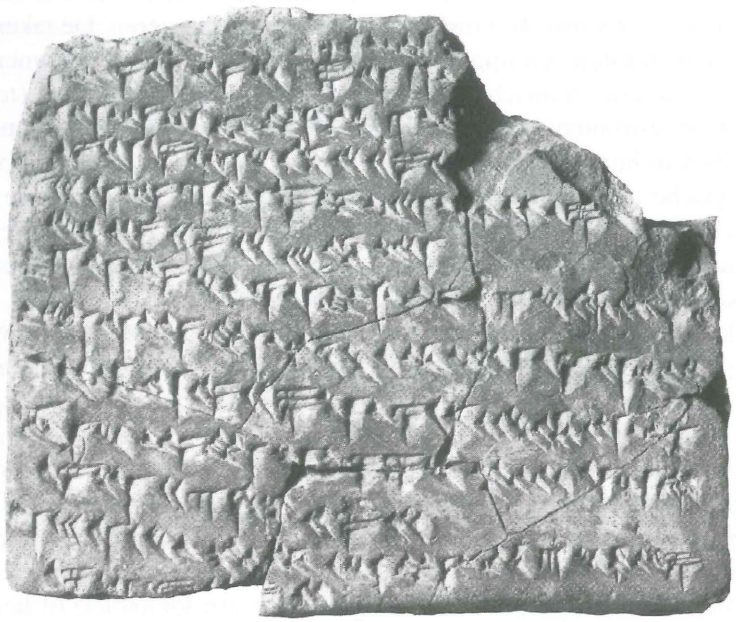

Een van de laatse gedateerde spijkerschriftteksten, een almanak uit 61-62 n. Chr. Foto uit C.B.F. WALKER, *Cuneiform* (London 1987) 19 fig. 8.

Astronomische dagboeken

De astronomische dagboeken danken hun naam aan het feit dat ze van dag tot dag – of beter van nacht tot nacht – een beschrijving geven van de fenomenen die zich aan de sterrenhemel afspelen. Uit de colofons van de astronomische dagboeken blijkt dat *naṣāru ša ginê* („regelmatige observaties") de Akkadische terminus technicus voor dit genre was. Deze regelmatige observaties van het firmament gebeurden in de tempel door de astronoom/astroloog (oftewel *ṭupšar Enūma Anu Enlil*, letterlijk „de schrijver van de astrologische omenreeks *Enūma Anu Enlil*"). Dankzij twee procesprotocollen uit hellenistisch Babylon (BOR 4 132 en CT 49 144) weten we dat verschillende astronomen werkzaam waren in Esagil, de tempel van

Babylons patroongod Marduk. Beide teksten bevatten een uitspraak van de tempelautoriteit, de *šatammu* en *kiništu* (tempelcollege) van Esagil, over de toewijzing van de functie van *ṭupšar Enūma Anu Enlil* aan de zoon van een overleden astronoom/astroloog. Het is met andere woorden duidelijk dat de functie van vader op zoon kon worden doorgegeven, maar anderzijds gebeurde de opvolging niet automatisch: de kandidaat moest de tempelautoriteit kunnen overtuigen dat hij wel degelijk in staat was om de taken van een *ṭupšar Enūma Anu Enlil* naar behoren uit te voeren. De taken worden in beide teksten ook opgesomd: observatie van de hemelfenomenen en opstellen van astronomische tabellen, de zogenaamde efemeriden (*tersētu*; theoretische astronomie), en almanakken (*mešḫi*; beschrijvende astronomie). Op basis van hun naam kunnen we hier nog ten minste de kennis van de astrologische reeks *Enūma Anu Enlil* aan toevoegen. Aangezien de astronomische dagboeken de neerslag van de observaties van de hemelfenomenen waren, hoorde het opstellen hiervan hoogstwaarschijnlijk eveneens tot het takenpakket van de *ṭupšar Enūma Anu Enlil*.

Telkens wanneer een *ṭupšar Enūma Anu Enlil* de hemel observeerde, noteerde hij in een zogenaamd „kort dagboek" op klei of op een wastafel[2] wat er zich aan het firmament afspeelde. Dit werkdocument werd dagelijks bijgevuld en kon beschrijvingen van enkele dagen tot iets meer dan een maand bevatten. Er zijn slechts weinige van deze korte dagboeken op klei teruggevonden omdat ze halfjaarlijks werden overgeschreven in een klein schoonschrift op een groot spijkerschrifttablet voor het archief in het Esagil[3]. De kortere werkdocumenten verloren na het kopiëren hun waarde en werden dan meestal weggegooid (in het geval van een kleitablet) of herbruikt (in het geval van een wastafel). Op deze manier ontstonden de astronomische dagboeken met zes paragrafen (of zeven indien er in de beschreven periode een schrikkelmaand werd ingevoegd) die zijn teruggevonden in Babylon[4]. Het oudste astronomische dagboek dat bewaard is gebleven, dateert uit 652/1 v.C. en het jongste exemplaar beschrijft de hemelfenomenen van het jaar 61/0 v.C.[5] Waarschijnlijk moet de oorsprong van de

[2] Voor het gebruik van wastafels voor het noteren van astronomische waarnemingen zie AD 1 -384: rev.' 6.

[3] Aangezien de astronomische dagboeken niet uit reguliere opgravingen afkomstig zijn, is niets bekend over de exacte plaats waar deze teksten werden bewaard.

[4] Bijna alle gekende astronomische dagboeken (op dit moment ongeveer 1200) zijn afkomstig uit Babylon en bevinden zich nu in het British Museum in Londen. Enkel AD 1 -463 komt uit Uruk (spijkerschriftkopie in BaM Beih. 2 84).

[5] De verdeling over deze zes eeuwen is evenwel zeer ongelijk. De grote meerderheid van de tabletten die bewaard gebleven zijn, dateert uit de hellenistische periode (vooral uit de derde en tweede eeuw v.C.).

astronomische dagboeken nog een eeuw vroeger gezocht worden tijdens de regering van de Babylonische koning Nabonassar (Nabû-nāṣir; 747-734 v.C.). In politiek opzicht was deze vorst niet zo belangrijk, maar hij is vooral bekend via de klassieke bronnen en dan specifiek via de Alexandrijnse geleerde Ptolemaeus, die beweerde dat hij over regelmatige observaties van eclipsen beschikte vanaf de regering van Nabonassar (Almagest III 7). Mogelijk moet deze uitspraak in verband gebracht worden met het bestaan van astronomische dagboeken sinds Nabonassar.

Bij het begin van elke maand wordt in de astronomische dagboeken genoteerd hoeveel dagen de voorgaande maand telde. Omdat de Babyloniërs met een maankalender rekenden, kan dit variëren tussen 29 en 30 dagen. Vervolgens beschrijven de astronomische dagboeken dag na dag – eerst de nacht en dan de (licht)dag omdat de Babylonische dag begon bij zonsondergang – de posities van de maan, eclipsen, zonnestilstanden en equinoxen en ten slotte de posities van de planeten en Sirius. Daarnaast krijgen ook meteoren ("grote sterren" genoemd), kometen[6] en de weersomstandigheden de nodige aandacht.

Op het einde van elke maand presenteren de astronomische dagboeken ook de prijzen[7] van zes economische producten: na de basislevensmiddelen gerst en dadels, volgen cuscutta (warkruid)[8], kardemom[9], sesam[10] en wol. Oorspronkelijk werd per product een prijs gegeven en de jongere dagboeken vermelden bij schommelingen vaak meerdere prijzen per maand (meestal de verschillende prijzen bij het begin, het midden en het einde van de maand, maar soms ook met aanduidingen van welke dag tot welke dag een bepaalde prijs werd betaald). Over het algemeen wordt aanvaard dat de prijzen opgenomen in de astronomische dagboeken de werkelijke prijzen en hun schommelingen op de Babylonische markt weergeven. Aangezien voor vele jaren slechts voor een beperkt aantal maanden de astronomische waarnemingen bewaard zijn, andere jaren helemaal niet zijn vertegenwoordigd en ten slotte bij vele tabletten het gedeelte met de marktprijzen afgebroken is, werd het onderzoek van deze gegevens met vrij grote lacunes geconfronteerd. Recentelijk zijn er verschillende studies over deze prijsgegevens verschenen[11] en hieruit blijkt voor de prijsontwikkelingen op lange

[6] Over de observaties van de komeet van Halley, zie STEPHENSON en WALKER 1985.

[7] Of beter gezegd de tegenwaarde, de astronomische dagboeken vermelden namelijk hoeveel men van deze waren kan aankopen voor de prijs van 1 sjekel zilver.

[8] *kasû*; andere interpretaties voorgesteld voor deze Akkadische term zijn mosterd en biet (SLOTSKY 1997, 31-34).

[9] *saḫlû*; een andere interpretatie is waterkers (SLOTSKY 1997, 34-36).

[10] *šamaššammū*; een andere interpretatie is lijnzaad (SLOTSKY 1997, 36-39).

[11] Zie MÜLLER 1995-96, SLOTSKY 1997, VARGYAS 1997, MÜLLER 1999-2000 en GRAINGER 1999.

termijn dat na de prijsstijgingen ten tijde van de oorlog tussen Antigonos Monophthalmos en Seleukos I (311-308 v.C.) de prijzen in de loop van de derde eeuw v.C., op enkele uitzonderlijke jaren na, een dalend verloop kenden. Over de prijsschommelingen en de verwachte prijsdalingen in de periode vlak na de oogst bestaat onenigheid. Volgens SLOTSKY zijn er onvoldoende statistische aanduidingen dat de prijzen na de oogst lager lagen terwijl de overige onderzoekers wel degelijk met een lager prijsgemiddelde rekening houden. In enkele uitzonderlijke gevallen geven de astronomische dagboeken nog bijkomende informatie naast zuiver prijsaanduidingen. Zo vermeldt AD 1 -324: 'obv. 12'-13' het opschorten van de marktactiviteiten.

Na de prijsaanduidingen volgde elke maand een samenvatting van de posities van de verschillende planeten, in welk sterrenbeeld elke toenmalig bekende planeet zich bevond en wanneer ze het volgende teken van de dierenriem bereikte. Alle planeten verschenen in een vaste volgorde: Jupiter, Venus, Mercurius, Saturnus en Mars.

Vervolgens werd in de astronomische dagboeken op het einde van elke paragraaf het peil van het water in de Eufraat genoteerd. Vanaf het einde van de vierde eeuw v.C. werden niet alleen de veranderingen opgeschreven, maar ook een absolute waarde geïntroduceerd (de *na*). Naast de stijging of daling van het waterpeil (uitgedrukt in vingers) vindt men er dan ook een cijfer voor de hoogte van de *na* en uit de opeenvolgende waardes die zijn overgeleverd blijkt dat één eenheid in de *na* overeenkomt met vier vingers. De waarde van de *na* is omgekeerd evenredig met het waterpeil van de Eufraat en waarschijnlijk werd de *na* dan ook gemeten vanaf een vast punt (bijvoorbeeld aan een sluispoort in Babylon) naar beneden toe. Wanneer de *na* 0 bereikte, dreigde overstromingsgevaar. Wanneer anderzijds de *na*-waardes hoger dan 35 waren en het waterpeil in de Eufraat te laag werd, moest het *Pallukatu*-kanaal ten noorden van Babylonië afgesloten worden om niet al te veel water uit de Eufraat te doen wegvloeien.

Historische notities in de astronomische dagboeken

De laatste regels van elke paragraaf van een astronomisch dagboek zijn ten slotte gewijd aan enkele historische notities met betrekking tot de maand die in die paragraaf wordt behandeld en het zijn deze aantekeningen die aan schat aan informatie over de Babylonische geschiedenis herbergen. Onder de „historische notities" worden zeer verscheiden gebeurtenissen gegroepeerd: zowel lokale faits-divers als de ontwikkelingen op het internationale politieke toneel komen aan bod. Zo vinden we er gegevens over de eerste

Syrische Oorlog[12], de verovering van Babylonië door de Arsakidische dynastie en de onzekere situatie die daarop volgde in de decennia na de Parthische machtsovername, maar eveneens zuiver lokale aangelegenheden zoals het uitbreken van branden, de aanstelling van functionarissen, de berechting van dieven en het brengen van offers in de tempel. Ten slotte zijn er (in onze ogen) triviale opmerkingen zoals bij voorbeeld dat „vijf honden één teef benaderden" (AD 2 -207A obv.' 17) of het optreden van misgeboortes bij dieren (AD 1 -418 'rev. 12' en -324B rev.' 6-7). Deze uitspraken vallen in de ogen van moderne historici moeilijk te rijmen met de andere „historische" notities. Waarschijnlijk werden ze opgenomen omdat men met deze astronomische dagboeken niet zozeer historiografie wilde bedrijven, maar een corpus wilde samenstellen om een nieuwe omenreeks in de trant van *Enūma Anu Enlil* in het leven te roepen. Aangezien in astronomische dagboeken zowel de hemelverschijnselen als de (gelijktijdige) gebeurtenissen op aarde werden genoteerd, had men inderdaad al het materiaal dat nodig was om een dergelijke astrologische omenreeks te kunnen maken. In dit opzicht zijn niet-alledaagse, uitzonderlijke gebeurtenissen van direct belang omdat hiernaar vaak verwezen wordt in omenreeksen[13]. De aanwezigheid van de weersomstandigheden in de astronomische dagboeken is een bijkomende aanwijzing in de richting van deze hypothese omdat de Babyloniërs ook op basis van weeromina de toekomst probeerden te voorspellen en ze mogelijk, in analogie met de hemelfenomenen, patronen zochten in de weersomstandigheden.

Bepaalde lokale gebeurtenissen te Babylon worden telkens opnieuw vermeld in de historische notities van de astronomische dagboeken. Het bezoek van belangrijke functionarissen (de satraap of de strateeg van Babylonië; meestal wordt verduidelijkt dat hij uit Seleukeia-aan-de-Tigris kwam), het brengen van een offer van schapen en een stier (meestal in de context van het bezoek van één van de bovenvermelde functionarissen), het ontstaan van brand (met aanduiding van de stadswijk waarin het brandde) en het uitbreken van ziektes bij mens en dier. Op zich zijn het misschien onbelangrijke zaken, maar ze geven ons indirect toch heel wat informatie over Babylons topografie (wijken, tempels en andere gebouwen) en functionarissen die in Babylon of Babylonië bestonden. Meestal beperkt onze kennis zich dan wel tot de naam van de functie en is zijn plaats in het grotere geheel onbekend en de inhoudelijke invulling van zijn functie een raadsel, maar in

[12] AD 1 -273B; zie vertaling in appendix achteraan.

[13] Voor een studie van de gelijkenissen tussen de apodosen van *Enūma Anu Enlil* en de historische notities van de astronomische dagboeken, cf. ROCHBERG-HALTON 1991, 330-331.

enkele gevallen wordt toch wat meer informatie geboden. Zo is er bijvoorbeeld de *paḫat Bābili* (gouverneur van Babylon) die vroeger enkel bekend was uit één spijkerschriftdocument waarin hij wordt vermeld in de afrekening van een offer aangeboden aan de goden. In de astronomische dagboeken verschijnt deze *paḫat Bābili* vanaf het begin van de tweede eeuw v.C. geregeld samen met de „politai" (burgers naar Grieks recht) en zien we in Babylon een tweede lokale machtsfactor ontstaan naast de *šatammu* en *kiništu* van het Esagil.

Ook voor onze kennis van de geschiedenis van de internationale politiek en het Seleukidische rijk mag de waarde van de historische notities niet worden onderschat. Het laatste beslissende treffen tussen de Perzische grootkoning Darius III en Alexander de Grote bij Gaugamela (1 oktober 331 v.C.) wordt vermeld in AD 1 -330 'obv.' 14'-18', maar door de lacunes in de tekst blijft de informatie beperkt: een zware nederlaag, deserterende troepen en vlucht naar het land van de Guti (m.a.w. naar het oosten). Anderzijds zijn de astronomische dagboeken wel van cruciaal belang gebleken bij de bepaling van de sterfdatum van Alexander de Grote. Op basis van een getuigenis van één van de Alexanderhistoriografen werd vroeger 13 juni 323 v.C. als meest waarschijnlijke datum aanvaard. Aangezien een astronomisch dagboek bij 29 ayaru van Alexanders laatste jaar (323/2 v.C.) noteert dat „de koning sterft" (AD 1 -322B 'obv.' 8'), wordt nu de late namiddag van 11 juni als waarschijnlijker beschouwd[14].

Dynastiek nieuws uit de Seleukidische periode is eveneens terug te vinden in de astronomische dagboeken. Zo vermeldt AD 2 -181 rev.' 12 bijvoorbeeld dat het bericht van de dood van koningin Laodike, de echtgenote van Seleukos IV, Babylon bereikte op 9.IV.130 SE (= 22 juli 182 v.C.). De vermelding van dit overlijden is belangrijk omdat er op basis van de Griekse bronnen slechts weinig informatie over de echtgenotes van de zonen van Antiochos III voorhanden was. Zowel Antiochos' oudste zoon en eerste mederegent Antiochos (gestorven in 192 v.C.) als Seleukos IV (187-175 v.C.) en Antiochos IV (175-164 v.C.) waren met een Laodike gehuwd. Antiochos III had een dochter met de naam Laodike en de mogelijkheid dat zij achtereenvolgens met elk van haar broers was gehuwd is in de loop van het wetenschappelijk onderzoek naar de Seleukidische dynastie verschillende malen verdedigd. Op basis van AD 2 -181 rev.' 7-13 kan nu met zekerheid worden gesteld dat er minstens twee verschillende vrouwen met

[14] Deze informatie was reeds bekend vóór de publicatie van de dagboeken door SACHS en HUNGER (zie SAMUEL 1972). Voor een recente en volledige bespreking van Alexanders sterfdatum, zie DEPUYDT 1997.

de naam Laodike geweest zijn. Daarnaast maakt AD 2 -245A obv.' 12-13 melding van Apammu[15], een zoon van Antiochos II die tevoren onbekend was.

Ten slotte zijn de dateringsformules van de astronomische dagboeken een belangrijke bron van informatie voor de chronologie, meer bepaald een nauwkeurige datering van de regeringsperiodes van de verschillende Seleukidische koningen. Zo vermeldt AD 2 -188 obv. 1-2, een kort astronomisch dagboek over de eerste tien dagen van het jaar 123 SE (3 april – 12 april 189 v.C.), Seleukos IV als mederegent naast zijn vader Antiochos III de Grote, terwijl de oudst gekende juridische spijkerschrifttekst met vader en zoon als Seleukidische heersers van 11 oktober 189 v.C. dateert. Omdat de dateringsformules in het colofon of de eerste regel van de tekst verschijnen, is dit niet echt een verdienste van de historische notities. Dergelijke chronologische informatie vinden we dan ook niet alleen in de astronomische dagboeken, maar ook in de andere astronomische tekstgenres terug.

Een andere belangrijke bron voor de reconstructie van de Babylonische geschiedenis in het eerste millennium v.C. die reeds veel langer intensief gebruikt wordt in het historisch onderzoek is de zogenaamde „Babylonische kroniek", een reeks tabletten met een objectief relaas waarin jaar per jaar historische gebeurtenissen van de Neo-Babylonische en Laatbabylonische periode worden genoteerd[16]. Aangezien ook de Babylonische kroniek vanaf 747 v.C. begint te verhalen, is de kans vrij groot dat hier systematisch historische notities uit de astronomische dagboeken chronologisch achter elkaar zijn geplaatst en we het als een soort spin-off van de astronomische dagboeken moeten beschouwen.

Besluit

De publicatie van de astronomische dagboeken uit Babylonië is niet alleen van belang geweest voor onze kennis van de Babylonische astronomie, maar betekende eveneens een grote toename van het bronnenmateriaal over de Babylonische geschiedenis: de economische geschiedenis door middel van regelmatige prijsaanduidingen van zes Babylonische basisgoederen en de lokale en internationale politieke geschiedenis op basis van de historische notities die op het einde van elke maand aan de astronomische

[15] Een Iraanse naam: *apamā- ("de laatste", "de benjamin"), cf. Apame, de Iraanse echtgenote van de Seleukos I, de stichter van de dynastie.

[16] Zie GRAYSON 1975: 69-111 voor de Neo-Babylonische kroniekreeks en GRAYSON 1975: 112-124 voor de Laatbabylonische kroniekreeks.

dagboeken werden toegevoegd. De andere astronomische genres (die, op de lunaire en planetaire teksten na, nog niet werden behandeld door prof. HUNGER) kunnen mogelijk nog chronologisch waardevolle informatie opleveren via de dateringsformules, maar verder moeten we geen historisch materiaal zoals in de historische notities van de astronomische dagboeken verwachten.

Appendix: vertaling van spijkerschriftdocumenten

***Procesprotocol CT 49 144**

[... de *šatammu* van het Esagil en] de Babyloniërs, de *kiništu* van het Esagil hebben overlegd en als volgt besloten: „Op 15 ṭebētu van het jaar 129 (AE), dat komt overeen met het jaar 193 (SE)[17], hebben we een memorandum opgesteld over het bezit, (hiervan) hadden we 1 mine zilver volgens de standaard van Babylon en de landbouwgrond van Bēl-ab-uṣur, *ṭupšar Enūma Anu Enlil*, zoon van de *ṭupšar Enūma Anu Enlil* Bēl-rimannu, dat deze (Bēl-ab-uṣur) genoot in ruil voor zijn astronomische observaties toegekend aan de *kalû*-priester en *ṭupšar Enūma Anu Enlil* Nabû-apla-uṣur, zoon van Nabû-mušētiq-uddî. Nu is Bēl-uṣuršu, *ṭupšar Enūma Anu Enlil*, zoon van bovenvermelde Bēl-ab-uṣur, voor ons allen verschenen en hij beschuldigde ons dat ook hij de hemellichamen kan observeren. Wij hebben gezien dat hij in staat is de hemellichamen te observeren en wij hebben bovenvermelde Nabû-apla-uṣur benaderd om de landbouwgrond en 1 mine zilver – het rantsoen van Bēl-ab-uṣur, de vader van deze Bēl-uṣuršu – voor ons vrij te geven en af te zien van aanspraken hierop. Wat betreft Bēl-uṣuršu, die tegenover ons aanspraak heeft gemaakt op de 1 mine zilver en bovenvermelde landbouwgrond, vanaf dit jaar zullen wij hem jaarlijks uit onze reserves 1 mine zilver geven. Hij zal de hemellichamen observeren en astronomische tabellen (*tersētu*) en almanakken (*mešḫi*) opstellen samen met Lâbāši, Murānu en Marduk-šāpik-zēri, de zonen van Bēl-bullissu, (samen met) Bēl-aḫḫē-usur (en) Nabû-mušētiq-uddî, de zonen Itti-Marduk-balāṭu, en samen met de andere *ṭupšarrū Enūma Anu Enlil*."

[17] 15.X.193 SE = 15.I.118 v.C.

*Astronomisch dagboek AD 1 -273B 'rev. 17' — U.E. 3: paragraaf over de laatste maand addaru, bijkomende historische notitie en colofon

Addaru[18], (de 1e van de maand was identiek aan de) 30e (van de vorige maand)[19]; (van zonsondergang tot maansondergang): 10° 50'; wolken, ik heb de maan niet gezien; nacht van de 1e, eerste deel van de nacht, Mars was x el/vingers onder „de achterste ster van het hoofd van de huurling"[20]; er waren wolken aan de hemel. Nacht van de 6e, begin van de nacht, de maan was 1 5/6 el vóór „de zuidelijke ŠUR[21] van de wagen"[22] [..] de zon was omgeven door een halo, het werd zeer donker. Nacht van de 11e, begin van de nacht, de zon was x el/vingers vóór „de koning"[23] [..] 1 ½ el; eerste deel van de nacht, Mercurius was 4 el onder „de achterste ster van het hoofd van de huurling" [Nacht van de 14e; be]gin van de nacht, de maan was ½ el achter „de eenzame ster vóór de ploeg"[24]; laatste deel van de nacht, wolken passeerden aan de hemel. De 14e, van zonsopgang tot maansondergang: 1° 30'; wolken [.. Nacht van de 15e; laatste deel van de nacht, de maan was] 1 ½ el [achter] „de schitterende ster van de ploeg"[25], ze stond ½ el vóór Jupiter naar het westen. Rond de 16e kwam Jupiter op bij zonsondergang. Nacht van de 1[7e..] Nacht van de 18e, wolken passeerden aan de hemel; laatste deel van de nacht, de maan was 1 el en 8 vingers vóór „de heldere ster op de punt van de pijl van de boogschutter"[26]. De 19e, in de namiddag, betrokken, gure wind, regen. Nacht van de 21e, laatste deel van de nacht, de maan was 2 el vóór „de hoorn van de geit-vis"[27]. De 2[1e, Saturnus] kwam helder en hoog op [in Pisces], van de opkomst van Saturnus tot zonsopgang: 17°; (theoretische) eerste verschijning was op de 19e. De 22e, wolken passeerden aan de hemel. Nacht van de 23e, wolken aan de hemel; laatste deel van de nacht, de maan stond 1 ½ el achter „de achterste ster van de geit-vis"[28], wolken aan de hemel. De 23e, wolken [..]. De 24e, wolken aan de hemel. Nacht van de 26e, laatste deel van de nacht, de maan stond 1 ½ el achter Venus naar het oosten, ze stond 1 el vóór Saturnus naar het westen [..]. De 26e, wolken aan de hemel. Nacht van de 27e, wolken pas-

[18] Twaalfde maand van de Babylonische kalender, die rond de maand maart te dateren is; in 38 SE (273 v.C.) viel addaru van 4 maart tot en met 1 april.
[19] m.a.w. de voorgaande maand telde 29 dagen.
[20] Een van de "normale sterren", komt overeen met α Arietis.
[21] Betekenis onbekend.
[22] ζ Tauri.
[23] α Leonis.
[24] γ Virginis.
[25] α Virginis.
[26] θ Ophiuchi.
[27] β Capricorni.
[28] δ Capricorni.

seerden aan de hemel. De 27e, van maansopgang tot zonsopgang: 15°; [wolken, (dus) ik heb niet] geobserveerd. De 27e, de equinox, ik heb niet geobserveerd. Nacht van de 28e, wolken aan de hemel. Nacht van de 30e, Mars was 2 el onder „de borstel"; [laatste deel van de nacht, wolken] passeerden aan de hemel. De 30e, wolken passeerden aan de hemel, gure wind. Die maand, de tegenwaarde van 1 sjekel zilver was: gerst, 1 pān; dadels, 2 pān 3 sūt; cuscutta, 3 pān 2 sūt; kardemom, 1 sūt 2 qa; sesam, 2 sūt 3 qa; wol, [x mine]. Op die periode was Jupiter in Libra; Venus in Aquarius, op het einde van de maand in Pisces; Mercu[rius i]n Pisces, op het einde van de maand in Aries; rond de 19e eerste verschijning van Saturnus in Pisces; Mars in Aries, op het einde van de maand in Taurus. Die maand, van de 1e tot de 5e, het waterpeil (er restte nog 1 el) steeg 1 el en 20 vingers, de *na* was 19. Van de 6e tot de 19e steeg! het 1 el en x vingers, de *na* was 14. Van de 19e tot de 28e steeg het ½ el, de *na* was 11; De 29e en 30e daalde het ½ el, de *na* was 14. Dat jaar liet de koning zijn getrouwen?, zijn vrouw en een hooggeplaatst functionaris in Sardes als versterking van de wacht. Hij ging naar Transeuphratene tegen de Egyptische troepen die in Transeuphratene gelegerd waren en de Egyptische troepen trokken zich voor hem terug. Maand addaru, de 24e bracht de satraap van Babylonië veel zilver, kledij, eigendommen en x uit Babylon en de koninklijke stad Seleukeia en 20 olifanten die de satraap van Baktrië naar de koning had gezonden, naar de koning in Transeuphratene. Die maand verzamelde de strateeg het volledige koninklijke leger in Babylonië en in de maand nisannu vertrok hij naar Transeuphratene om de koning te hulp te snellen. Dat jaar werden aankopen in Babylon en de (andere) steden met Griekse koperen munten gedaan. Dat jaar was er veel *ekketu*-ziekte[29] in het land.

Jaar 37 (SE), Antiochos en Seleukos (zijn de koningen), maand addaru, de 9e, de satraap van Babylonië en de vertegenwoordigers van de koning, die in het jaar 36 (SE) naar de koning in Sardes waren gegaan, keerden terug naar de koninklijke stad Seleukeia-aan-de-Tigris. Hun bericht bereikte de burgers van Babylon. Op de 12e gingen de burgers van Babylon naar Seleukeia. Die maand [confisqueerde?] de satraap van Babylonië de landbouwgronden die in het jaar 32 (SE) op bevel van de koning voor het onderhoud van de inwoners van Babylon, Borsippa en Kutha gegeven waren, (en ook) de stieren, schapen en alles van de steden en cultusplaatsen op bevel van de koning ten overstaan van de burgers. Dat jaar werd een groot aantal leemtichels voor de bouw van het Esagil boven en onder Babylon [..] bij het zien van [..] hongersnood in Babylonië. De mensen verkochten hun kin-

[29] Een huidziekte, waarschijnlijk schurft.

deren en ze stierven aan [..]. [Aan]kopen werden in Babylon en de (andere) steden met Griekse koperen munten gedaan. Jaar [..], Antiochos en Seleukos zijn de koningen, [..]

[Re]gelmatige observaties van de maand tašrītu[30] van het jaar 38 (SE) tot het einde van de maand addaru van het jaar 38 (SE), Antiochos en Seleukos zijn de koningen.

Afkortingen

AD	Astronomical Diaries (= SACHS en HUNGER 1988-)
AE	Arsakidische era
AfO	Archiv für Orientforschung
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
BaM	Baghdader Mitteilungen
BiOr	Bibliotheca Orientalis
HdAW	Handbuch der Altertumswissenschaft
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
SE	Seleukidische era
WdO	Welt des Orients

Literatuur

F. DEPUYDT, „The Time of Death of Alexander the Great: 11 June 323 B.C. (-322), ca. 4:00-5:00 PM," in *WdO* 28 (1997) 117-135

J.D. GRAINGER, „Prices in Hellenistic Babylonia," in JESHO 42 (1999), pp. 303-325

A.K. GRAYSON, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Texts from Cuneiform Sources 5), Locust Valley (New York) 1975

H. HUNGER, *Astronomical Diaries and related Texts from Babylonia. Vol. 5: Lunar and Planetary Texts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 299), Wien 2001

G.W. MÜLLER, „Die Teuerung in Babylon im 6. Jh. v.Chr.," in *AfO* 42/43 (1995-96) 163-175

[30] Zevende maand van de Babylonische kalender die rond de maand oktober te dateren is; in 38 SE (274 v.C.) viel tašrītu van 7 oktober tot en met 5 november.

G.W. MÜLLER, „Kurse, Preise, Wasserstände," in *AfO* 46/47 (1999-2000) 201-207

O. NEUGEBAUER, *Astronomical Cuneiform Texts. Babylonian Ephemerides of the Seleucid Period for the Motion of the Sun, the Moon, and the Planets*, 3 vol. Princeton-London 1955

T.G. PINCHES, J.N. STRASSMAIER, A.J. SACHS A.J. & J. SCHAUMBERGER, *Late Babylonian Astronomical and Related Texts* (Brown University Studies 18), Providence 1955

F. ROCHBERG-HALTON, „The Babylonian Astronomical Diaries," in JAOS 111 (1991) 323-332

F. ROCHBERG, „Scribes and Scholars: The *ṭupšar Enūma Anu Enlil*," in: *Assyriologica et Semitica*. Fs. *J. Oelsner* (edd. J. MARZAHN en H. NEUMANN; AOAT 252), Münster 2000, 359-375

A. SACHS, „A Classification of the Babylonian Astronomical Tablets of the Seleucid Period," in *JCS* 2 (1948) 271-290

A. SACHS, „The Latest Datable Cuneiform Tablets," in Fs. KRAMER (ed. B.L. EICHLER; AOAT 25), Neukirchen 1976, 379-398

A. SACHS en H. HUNGER, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia. Vol. 1-3* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 195/210/247), Wien 1988-1996

A.E. SAMUEL, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity* (HdAW I 7), München 1972

A.L. SLOTSKY, *The Bourse of Babylon. Market Quotations in the Astronomical Diaries of Babylonia*, Bethesda 1997

R.J. VAN DER SPEK, „The Astronomical Diaries as a Source for Achaemenid and Seleucid History," in *BiOr* 50 (1993) 91-101

R.J. VAN der SPEK, „New Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries Concerning Seleucid and Arsacid History," in *AfO* 44/45 (1997/98) 167-175

F.R. STEPHENSON en C.B.F. WALKER, *Halley's Comet in History*, London 1985

P. VARGYAS, „Les prix de denrées alimentaires de première nécessité en Babylonie à l'époque achéménide et hellénistique," in: *Economie antique. Prix et formations des prix dans les économies antiques* (edd. J. ANDREAU, P. BRIANT en R. DESCAT; Entretiens d'archéologie et d'histoire de Saint-Bertrand-de-Comminges 3), Saint-Bertrand-de-Comminges 1997, 335-354

AMEL-MARDUK IN DE GEVANGENIS?

FRANS VAN KOPPEN

Van alle koningen van het oude Mesopotamië geniet Nebukadnezar II (regering 604-562 v. Chr.) ongetwijfeld nog steeds de meeste faam. Zijn naam is een begrip, als toonbeeld van een wrede geweldenaar, een reputatie die sinds zijn verovering van Jeruzalem en de deporatie van haar bevolking tot op heden in diverse religieuze tradities voortleeft, maar ook van een energieke bouwheer, over wie klassieke schrijvers berichtten dat hij Babylon monumentaal herbouwde, voorzag van geweldige verdedigingswerken en versierde met de legendarische hangende tuinen. Meer dan een eeuw van historisch onderzoek heeft erkenning voor sommige van zijn legendarische prestaties gebracht, maar ook aangetoond dat daden van andere koningen in latere traditie soms met zijn beroemde naam versmolten. Zo gaat men er bijvoorbeeld thans van uit dat deze hangende tuinen in feite een werkstuk van de Assyrische koning Sanherib waren en in Nineveh konden worden bewonderd.

Nebukadnezar was de erfopvolger van Nabopolassar (regering 626-605 v. Chr.), die erin slaagde toen de Assyrische controle over Babylonië na de dood van Assurbanipal snel afbrokkelde als eerste koning van het Nieuw-Babylonische rijk de troon in Babylon te bestijgen. Als „zoon van niemand", zoals Nabopolassar zichzelf noemt, is over zijn achtergrond weinig bekend; er is dus ook geen bewijs dat hij deel uitmaakte van de Chaldeese stammen, zoals antieke en moderne bronnen soms beweren. Wel vermoedt men dat hij uit de stad Uruk, in het zuiden van Mesopotamië, afkomstig was, waar zijn zoon Nebukadnezar misschien in zijn jonge jaren een belangrijk ambt vervulde. Later, als kroonprins, was Nebukadnezar actief betrokken bij de militaire ondernemingen van zijn vader. Eenmaal zelf op de troon zette hij de expansiepolitiek en het omvangrijke bouwprogramma van Babylon dat zijn vader in gang had gezet voort. Nebukadnezar creëerde een rijk dat het politieke toneel in het Nabije Oosten voor decennia zou bepalen, bevorderde de roem van Babylon en de god Marduk, en schiep het bekende uiterlijk van een stad die uiteindelijk als symbool voor een hele beschaving de geschiedenis in zou gaan.

In één opzicht echter faalde Nebukadnezar: hij slaagde er niet in voor een sterke troonopvolger te zorgen. Wanneer hij na een regering van 43 jaar stierf, werd hij opgevolgd door zijn zoon Amel-Marduk, maar deze zou slechts twee jaar de troon bekleden. Na hem volgde Neriglissar, een man uit

een ander geslacht, over wie de antieke schrijver Berossos weet te vermelden dat hij zijn voorganger had vermoord.

Er bestaan helaas nauwelijks bronnen om zulke latere berichten te toetsen. Opgravingen in Babylon hebben tot zover geen tekstvondsten aan het licht gebracht die, zoals bijvoorbeeld de rijke archieven uit de Assyrische paleizen, berichten over gebeurtenissen aan het hof. De Nieuw-Babylonische koningsinscripties geven een vroom beeld van de heerser en bevatten veel informatie over bouwactiviteiten en religie, maar nauwelijks beschrijvingen van historische gebeurtenissen zoals geboden worden in de annalen van Assyrische koningen. De Babylonische kroniek is natuurlijk een belangrijke historische bron (zie de bijdrage van Tom Boiy elders in dit nummer), maar incompleet bewaard gebleven. Wel beschikken we over veel tekstmateriaal uit archieven van tempels en handelsfamilies, dat van grote waarde is voor onderzoek van economische en sociale omstandigheden en soms ook interessante informatie biedt over leden van de hofhouding en hun betrekkingen met de rest van de bevolking. Het blijft echter een feit dat onze kennis van de gebeurtenissen in het centrum van de macht beperkt is.

Recent is een tekst gepubliceerd die een interessant nieuw perspectief biedt op de verhoudingen aan het hof van Nebukadnezar. Het is een kleitablet dat reeds in 1881 door het British Museum in Londen werd verworven uit opgravingen in het stadsgebied van Babylon. De tekst is niet gedateerd, maar kan aan de Nieuw-Babylonische of de daaropvolgende Achaemenidische periode worden toegewezen, en bevat een loflied met bede aan Marduk. De tekst bestaat uit drie delen: hij opent met een hymnische beschrijving van Marduk, introduceert vervolgens een bidder die zich onder benarde omstandigheden tot deze god wendt, en besluit met een lange bede die de bidder in de mond gelegd is. De bidder blijft in de tekst anoniem, maar aan het eind volgt zijn naam in een naschrift: Nabû-šuma-ukīn de zoon van Nebukadnezar. Mesopotamische literaire teksten zijn bijna altijd anoniem, en het noemen van de naam van een auteur moet daarom worden opgevat als een betekenisvolle mededeling aan het publiek. Nebukadnezar (Akkadisch *Nabû-kudurrī-uṣur*, „Nabû-bescherm-mijn-zoon!") is een naam die ook door andere personen werd gedragen, maar er zijn, zoals later ter sprake zal komen, voldoende redenen om aan te nemen dat we hier met een zoon van de beroemde koning van doen hebben.

Voordat we aan de historische betekenis toekomen laten we de tekst zelf aan het woord. Een aantal passages in deze vrij lange compositie bieden vertalingsproblemen of zijn beschadigd, maar de volgende selectie geeft een beeld van de toon en de strekking van deze unieke tekst:

Marduk's „draak" *(mušḫuššu)* uitgevoerd in geëmailleerde tegels in de Ištar Poort van Babylon (gebouwd door Nebukadnezar II). E. STROMMENGER, *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, München 1962, Abb. 277.

Marduk! Meer dan alle goden verijdelt hij de daden van de bozen,
laat de wind de listen der mensheid wegdragen.
Marduk verbreekt de listige intriges van de kwaden [*onder de mensen*],
Marduk neemt booswichten gevangen, snoert kwaadsprekers de mond.
5 Marduk doorziet plannen die heimelijk gekoesterd worden, doet ze [*teniet*],
verbreekt het verbond van tegenstanders en vijanden, laat het wegdragen door de wind.
Marduk is vaardig listige intriges te verbreken,
laat hen die op eigen sluwheid vertrouwen wegdragen door de wind.
Marduk fronst over spiedende blikken,
10 laat vuur lasterende lippen verteren.
Marduk beschut de onwetende en argeloze
– wie beraamt er zo listig als hij?
Marduk beschut de zwakke en machteloze
– het is alom bekend: hijzelf kent alle listen!
15 Hij is vaardig de listen van tegenstanders, het verbond van vijanden te verbreken.
De storm zal de egoïst achterhalen,
op eigen sluwheid vertrouwen leidt slechts tot illusies!

In deze openingshymne verschijnen de centrale thema's van de tekst: de rechtvaardigheid van Marduk, die boze daden tenietdoet en schurken straft, en de specifieke vormen van boosheid waarmee de dichter zich

geconfronteerd ziet. Hij keurt in het bijzonder boosaardige plannen en complotten tegen argeloze medemensen en kwaadsprekerij af. Hierbij vind hij Marduk aan zijn zijde, die over een bijzonder hulpmiddel beschikt, een „wind" of een „storm", om dit kwaad uit de wereld te verwijderen (zie ook regel 59-61). Ook in het Babylonische scheppingslied *Enūma Eliš* hanteert Marduk een aantal winden, ditmaal om Tiamat, de vijand van de goden, te verslaan, en onze tekst vertoont nog meer gelijkenissen met deze beroemde compositie. Zo wordt Marduk in *Enūma Eliš* geroemd om zijn intelligentie, en ook hier wordt een toespeling op deze karaktertrek gemaakt om aan te tonen dat geen enkele menselijke listigheid tegen die van Marduk is opgewassen. Dan komt de bidder in beeld en volgt, in de directe rede, zijn lange gebed:

Bij het eerste schemeren van de morgen,
rond het middaguur tijdens de rust,
20 tegen de avond en de schemering,
de hele nacht door tot de morgenstond
jammert de armzalige, de vermoeide.
De armzalige, argeloze laat tranen stromen.
Tranen vloeien over de listen van de mensheid.
25 Over zijn ellendige situatie weent hij in gevangenschap (...)
32 [*Alleen*] in gevangenschap weent hij, bidt en roept tot Marduk:
„Bevrijd mij! Ik vereer u nederig! (...)
42 Marduk! Breng die tegen mij listen beraamt ten val!
Marduk! Verbrand de tegen mij verzworenen!
Marduk! Vernietig hen die het hoofd tot mij schudden!
45 Marduk! Sla hen die mij boos aanfronsen! (...)
48 Weeg hem die zijn complot perfectioneerde om mij te schaden, voer hem omlaag de onderwereld in!
Vang hem met een sterk net, de boosaardige die mij met bedrog gevangen houdt! (...)
52 Straf streng die handelde ten eigen bate om mij te schaden!
Ja gij zijt Marduk! Veroordeel de dader van mijn ellende
of hem die aanzette tot laster over mij tot een ellendig lot! Wie verijdelt de listen der mensheid zoals u?
55 Marduk, gedenk hem die mijn woorden herhaalde tot de kletsers die mij schaden!
Marduk, let wel: [..] hij die ze herhaalde en mij schaadde liet mij (mijn mond voorbij) praten tot iemand die hem gunstig gezind was.
Marduk, weeg hem die [mijn nadeel] bij de kletsers die mij schaden steeds nastreeft!
Marduk, let wel: ik heb nimmer woorden van bedrog gesproken, maar mijn lasteraar heeft praatjes in de wereld gebracht,
Marduk, hoor mij aan: het is een overloper die een kwade wind tegen mijn leven oproept!

60 Verpletter de kwade wind die tegen mij werkt, Marduk! Laat wat criminelen wegdraagt (*i.e.* de wind van Marduk) ook de kwade samenzwering tegen mij wegnemen!
Laat de storm zijn (*i.e.* de booswicht) zelfzuchtige listigheid achterhalen, laat zijn hartsbegeerte slechts een illusie zijn! (...)
77 Laat uw hart opklaren, behaal snel de overwinning, verbreek mijn ketens!
Mogen de Igigi u dan zegenen, de Annunaki u aanbidden, hemel en oeroceaan zich verheugen over u!
Moge Ea, koning van de oeroceaan, zich vol vreugde over u verheugen!"

Met het argument uit de openingshymne, dat Marduk intriges en laster verafschuwt, wordt in het gebed de god opgeroepen de tegenstanders van de bidder te vernietigen. De god moet ervoor zorgen dat er een einde komt aan hun boze bezigheden, moet hen „wegen" en dan veroordelen tot de onderwereld. Als Marduk dit gedaan heeft zal, net als aan het slot van *Enūma Eliš*, het hele pantheon hem loven en eren en ook zijn vader, de god Ea, van trots vervuld zijn.

Hiermee eindigt de directe rede, maar op het tablet volgt, na een kleine onbeschreven ruimte, het ongebruikelijke naschrift, waarin het wereldse effect van Marduk's genadige optreden wordt beschreven, de identiteit van de auteur wordt onthuld en iedereen wordt aangespoord kennis te nemen van zijn geschiedenis:

80 Een gebed van de vermoeide, de geketende, die zijn tegenstander in de boeien heeft geslagen, dat hij uitsprak tot Marduk. Moge hij door dit gebed tot Marduk vrijgelaten worden en mogen de volkeren en het land getuige worden van zijn grootsheid!
Een werkstuk van de vermoeide, de uitgeputte, Nabû-šuma-ukīn zoon van Nebukadnezar. Moge iedereen getuige zijn van al deze kwellingen!

Terwijl de meeste Babylonische gebeden het leed van de bidder veelal in universele termen beschrijven, behandelt deze tekst een zeer specifieke probleemsituatie: de bidder is geconfronteerd met tegenstanders die een „complot" hebben en „listigheid" ten toon spreiden om hem in het ongeluk te storten en ondervindt nadeel van „lasteraars" die zijn woorden „herhalen". De woordkeuze blijft echter te onbestemd om te begrijpen wat er nu precies gebeurd is, maar een passage suggereert in ieder geval dat de bidder ook zelf een aandeel had, en dat zijn mening door zijn tegenstanders verdraaid en verkeerd uitgelegd werd (regel 55-58).

De specifieke situatie die door de tekst wordt voorgesteld, in combinatie met de ongebruikelijke signatuur, doen vermoeden dat speciale politieke omstandigheden aan het ontstaan van de tekst ten grondslag liggen. Hierbij is het van bijzondere betekenis dat latere Joodse tradities weten te vertellen

dat Amel-Marduk, de zoon en opvolger van Nebukadnezar, tijdens de regering van zijn vader door laster aan het hof in de problemen kwam en door zijn vader werd opgesloten. Een bron bericht zelfs dat hij daar vriendschap sloot met Jojakin, de gedeporteerde koning van Juda. De bijbel bericht namelijk dat Jojakin na 37 jaar gevangenschap door koning Amel-Marduk bevrijd werd (2 Kon 25: 27-30), en de gedachte aan een verblijf van Amel-Marduk in de gevangenis, zijn eventuele ontmoeting met Jojakin of de mogelijkheid van vriendschap tussen beide mannen moet de fantasie van latere commentatoren hebben geprikkeld. Maar zijn deze berichten uit hun fantasie ontsproten of levert onze tekst een bewijs van authenticiteit?

De beroemde afbeelding van de god Marduk (met de *mušḫuššu*-„draak" aan zijn voeten) op een rolzegel van lapislazuli dat volgens de inscriptie (niet afgebeeld) werd geschonken door koning Marduk-zākir-šumi (9de eeuw v. Chr) als halssieraad voor het cultusbeeld van Marduk; foto links uit F. Wetzel, *Das Babylon der Spätzeit* (Berlin 1957) Tafel 43, tekening rechts uit H. Weißbach, *Baby- lonische Miscellen* (Berlin 1903) 17.

Er zijn vier namen van zonen van Nebukadnezar bekend, maar hieronder verschijnt geen Nabû-šuma-ukīn. Amel-Marduk is wel een van hen, maar Babylonische bronnen geven slechts weinig details over zijn leven prijs. Hij wordt eenmaal in een contract uit het 39ste jaar van Nebukadnezar genoemd en regeerde zelf, zoals gezegd, slechts twee jaar. Dat zijn aanspraak op de troon niet onbetwist was wordt heel duidelijk uit de formules waarmee oorkonden en andere teksten werden gedateerd. Deze bevatten het regeringsjaar van de heersende koning en een aanduiding voor de maand en de dag. Uit deze gegevens blijkt dat de troonswisseling niet probleemloos verliep: in sommige steden bleef men geruime tijd met de naam van de gestorven Nebukadnezar dateren voordat uiteindelijk overal Amel-Marduk in de datum verscheen. Veelzeggend is een ongebruikelijke datering uit Uruk op „dag 15 van maand 5 van het 43ste jaar van de godin Ištar van Uruk, koning van Babylon": hier verwachten we de naam van Nebukadnezar, maar deze was beslist kort voordien overleden terwijl de schrijver zich niet wenste uit te spreken over de identiteit van zijn opvolger.

Er is een andere tekst die de goede werken van Nabonidus, de laatste Nieuw-Babylonische koning (regering 556-539 v. Chr.), voor zijn land als onderwerp heeft. Bij deze tekst past waarschijnlijk een klein fragmentje waarin de namen Amel-Marduk en Nebukadnezar verschijnen, en het is dus mogelijk dat de tekst van Nabonidus begon met een historische terugblik op de wantoestanden die onder vroegere regeringen heersten en door deze vorst werden verholpen. Het kleine fragment bevat slechts stukken van zinnen en laat zich nauwelijks samenhangend vertalen. Aan het begin is sprake van Nebukadnezar en Amel-Marduk, van iemand die zich in nood bevindt („zijn leven was bij hem zonder waarde"), van slechte raadgevers en wellicht van een hoveling die „[een samenzwering] beraamde". Dan schetst de tekst iemand, mogelijk Amel-Marduk, die geen acht meer slaat op zijn familie en geen genoegen meer schept in de goede dingen des levens, maar alleen nog belangstelling heeft voor de eredienst van de grote goden. Hij betreedt door de Reine Poort de tempel van Marduk en bidt onder tranen tot de god. Hierna breekt het fragment af.

Zo geïnterpreteerd laat de inhoud van dit kleine stukje tekst zich goed vergelijken met het boven vertaalde gebed: in beide gevallen is een zoon van Nebukadnezar in de problemen en wendt zich tot Marduk, en in het fragment is wellicht eveneens sprake van een complot van tegenstanders aan het hof. Er is dus reden om aan te nemen dat met Nabû-šuma-ukīn in het gebed dezelfde persoon bedoeld is als Amel-Marduk die in het fragment optreedt.

We herinneren dat Berossos in zijn *Babyloniaca* beschrijft dat Amel-Marduk een boze en ongeschikte koning was die na twee regeringsjaren

door Neriglissar, de echtgenoot van zijn zuster, werd vermoord. Babylonische bronnen bewijzen dat Neriglissar uit een invloedrijke familie stamde en reeds tijdens de regering van Nebukadnezar een machtige positie aan het hof bekleedde, en het is dezelfde Neriglissar die als opperbevelhebber van het Babylonische leger voor Jeruzalem verscheen (Jer 39: 3). Ook zijn er een aantal dochters van Nebukadnezar uit de bronnen bekend, en hoewel er geen hard bewijs is dat één van hen ook daadwerkelijk met Neriglissar gehuwd was, is dit zeker een aanvaardbare hypothese, aangezien huwelijksverbintenissen tussen het koningshuis en hoogwaardigheidsbekleders in Babylonië gebruikelijk waren. Het is dus waarschijnlijk dat Berossos een betrouwbaar beeld geeft van de gebeurtenissen. Daarom mogen we ervan uitgaan dat Neriglissar al tijdens Nebukadnezar's regering voldoende invloed had om de stemming aan het hof te kunnen beïnvloeden, en er is weinig fantasie nodig om zijn hand achter de complotten en kwaadsprekerij over de prins te vermoeden.

Het is opvallend dat de dochters en de zonen van Nebukadnezar in verschillende periodes van de regering van hun vader in de bronnen verschijnen. Al vroeg komen zijn dochters ter sprake, en dan voornamelijk in teksten uit de zuidelijke stad Uruk, maar de zonen treden pas tegen het eind van de regering op, en dan veelal in teksten uit Babylon of andere noordelijke steden. Dit kan erop duiden dat de dochters van Nebukadnezar uit een eerste huwelijk stammen, uit de tijd voordat hij op de troon kwam, en met invloedrijke personen huwden om de positie van hun vader te versterken. De zonen, waaronder de latere troonopvolger, zouden dan zijn voortgekomen uit een later huwelijk van Nebukadnezar met zijn koningin. De manoeuvres van Neriglissar tegen prins Amel-Marduk, en zijn latere coupe, kunnen daarmee worden geïnterpreteerd als een succesvolle poging van het oude establishment om de macht te behouden.

Betekent dit nu dat Amel-Marduk werkelijk in de cel gezeten heeft en wellicht zelfs, zoals Joodse bronnen beweren, vriendschap aan heeft kunnen knopen met Jojakin? Voor zulke kleurrijke gebeurtenissen bieden de Babylonische bronnen geen aanwijzingen. Het gebed vermeldt dat Nabûšuma-ukīn zich in „gevangenschap" bevindt (regel 25 en 32) en door zijn tegenstander is „geboeid" (regel 80), maar deze uitdrukkingen kunnen zeker ook een metaforische betekenis hebben. In het fragment van Nabonidus lezen we dan ook dat Amel-Marduk zich in zijn misère vrij kon bewegen. Bovendien moeten we Jojakin's detentie ook niet als een verblijf in de kerkers voorstellen, want administratieve teksten uit Babylon noteren dat hij hoge toelages ontving, en het lijkt er meer op dat hij als een gerespecteerde

gijzelaar aan het hof werd vastgehouden[1]. Het is natuurlijk mogelijk dat beide mannen elkaar hebben gekend, maar er is geen reden de latere Joodse traditie anders op te vatten dan een folkloristische vertelling over het ongeluk van Jojakin, waarin elementen van een hofschandaal van die dagen zijn verwerkt.

Welke conclusies kunnen we dan wel over het lot van Amel-Marduk trekken? De uitgever van het gebed heeft vermoed dat het een autobiografisch geschrift is, en wel van Amel-Marduk zelf in de tijd dat zijn naam nog Nabû-šuma-ukīn luidde. In zijn interpretatie is de naam Amel-Marduk, „Man-van-Marduk", een vrome troonnaam die hij aannam als uiting van dankbaarheid aan de god voor zijn redding uit de ellende. Deze interpretatie is echter problematisch, want prins Amel-Marduk verschijnt onder deze naam al een paar jaar voor de dood van zijn vader, en er zijn bovendien geen aanwijzingen dat het aannemen van troonnamen gebruikelijk was.

Daarnaast is er reden om te betwijfelen of de tekst werkelijk autobiografisch is. Deze eigenschap is ongebruikelijk in het geval van Mesopotamische literaire werken, en een andere tekst, die zich in bepaalde opzichten goed met onze tekst laat vergelijken, doet vermoeden dat de tekst een andere achtergrond had. Dit is het zogenaamde Onderwereldvisioen van Kummāju, een Assyrische vorst die in zijn dromen de onderwereld bezoekt, daar op het lijk van zijn vader stuit en door de onderwereldgoden vermanend wordt toegesproken. Toespelingen maken duidelijk dat deze gestorven koning Sanherib is, en daarmee kunnen we Kummāju als zijn zoon Esarhaddon, of wellicht kleinzoon Assurbanipal, identificeren. De Assyrische tekst werd geschreven om een bepaalde politieke boodschap uit te drukken, waarbij men er vanuit mag gaan dat het publiek het pseudoniem kon duiden. Hetzelfde geldt dus voor onze tekst: het is een literaire compositie met een politieke boodschap waarbij de tijdgenoten begrepen dat met Nabû-šuma-ukīn Amel-Marduk werd bedoeld.

De tekst, die een sterke invloed van het hoofdwerk van de Marduktheologie *Enūma Eliš* verraadt en verwijst naar diverse andere literaire werken, was dus afkomstig uit de kringen van de supporters van Amel-Marduk en werd geschreven in een tijd dat de prins aan het hof in discrediet was geraakt. De achtergrond van dit schandaal zijn niet meer te achterhalen, maar het is waarschijnlijk dat Neriglissar zijn belangrijkste tegenstander was. De tekst was bedoeld om aan te tonen dat Amel-Marduk niet schuldig was aan wat

[1] Voor Assyriologische gegevens over het verblijf van de Joodse ballingen in Babylonië kan worden verwezen naar M. STOL, Nieuw licht op de Babylonische Ballingschap, *Phoenix* 34, 2 (1988) 36-38.

er over hem werd beweerd en benadrukt zijn devotie tot Marduk. Met steun van de kringen waar we de auteur van deze tekst moeten zoeken wist de prins zijn moeilijkheden te overwinnen en de troon te bestijgen, maar niet voor lang, want na een paar jaar behaalden zijn tegenstanders uiteindelijk het overwicht. Toch was hun ook geen blijvend succes beschoren: de bejaarde Neriglissar regeerde nog slechts vier jaar en zijn zoon en opvolger Labaši-Marduk werd na een paar maanden net als Amel-Marduk vermoord. Toen wisselde de troon opnieuw, ditmaal naar Nabonidus die als laatste inheemse koning over Babylonië zou regeren.

Latere herinneringen aan Amel-Marduk in Babylonië waren gemengd. Berossos keurt hem af als een slechte en incompetente koning, en we moeten hierin de mening van de fractie rondom Neriglissar herkennen. Nabonidus echter schetst een positief beeld van de vrome Amel-Marduk en beschrijft met medelijden zijn tegenslagen. Het is daarom waarschijnlijk dat in het ontbrekende vervolg op dit fragment een afkeurend oordeel over de kwade machinaties van Neriglissar werd gegeven, want deze man was in de ogen van Nabonidus de werkelijke booswicht onder zijn voorgangers.

Bibliografische aantekeningen

De klassieke studie over Nebukadnezar is van D.J. WISEMAN, *Nebuchadrezzar and Babylon*, Oxford 1985. Een recent overzicht bieden M.P. STRECK en R.M. CZICHON, Nebukadnezar II, *Reallexikon der Assyriologie* 9, Berlin & New York 1998-2001 pp. 194-206. Voor zijn familie zie P.-A. BEAULIEU, Ba'u-asītu and Kaššaya, daughters of Nebuchadnezzar II, *Orientalia* 67 (1998) 173-201.

Voor de „hangende tuinen van Babylon" zie S. DALLEY, Nineveh, Babylon and the hanging gardens: cuneiform and classical sources reconciled, *Iraq* 56 (1994) 45-58.

Het gebed van Nabû-šuma-ukīn werd gepubliceerd door I.L. FINKEL, The lament of Nabû-šuma-ukīn, in: J. RENGER (ed.), *Babylon: Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne*, Saarbrücken 1999, pp. 323-342.

De dateringsformules bij de troonswisseling na de dood van Nebukadnezar zijn geanalyseerd door S. ZAWADSKI in twee artikelen: Political situation in Babylonia during Amel-Marduk's reign, in: J. ZABŁOCKA en S. ZAWADSKI (ed.), *Šulmu IV. Everyday life in ancient Near East*, Poznań 1993, pp. 309-317; *id.*, Two Neo-Babylonian documents from 562 B.C., *Zeitschrift für Assyriologie* 86 (1996) 217-219.

Het tekstfragment van Nabonidus over Nebukadnezar en Amel-Marduk is besproken door FINKEL, *ibid*, pp. 335-337 en, in samenhang met de rest van de compositie, door H. SCHAUDIG, *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen*, Alter Orient und Altes Testament 256, Münster 2001, 579-590. Het Onderwereldvisioen van Kummāju is te vinden in A. LIVINGSTONE, *Court poetry and literary miscellanea*, State Archives of Assyria 3, Helsinki 1989, no. 32.

DE FOSSIELEN VAN QAU EL KEBIR EN HUN INVLOED OP DE PLAATSELIJKE MYTHOLOGIE.

ERIC WELVAERT

Inleiding

Overal in Egypte vindt men sporen van de rijke geschiedenis van dit land. Maar sommige sporen reiken veel verder terug dan men zou verwachten. Vlak bij de piramiden van Gizeh kan men de fossiele schelpen van eencellige nummulieten vinden. Rond de Dachleh-oase worden fossielen gevonden van grote dinosauriërs uit het Krijt, waaronder de *Spinosaurus aegyptiacus*, die in Jurassic Park III het scherm onveilig maakte. In het noordwesten van de Fajoem legt de woestijnwind de fossiele beenderen bloot van prehistorische zoogdieren uit het Eoceen en Oligoceen, zoals het *Moeritherium*, een primitieve olifant, of het *Arsinoïtherium*, een overgrote neushoorn met twee naast elkaar geplaatste hoorns.

Ook in de oudheid probeerde men hiervoor een verklaring te vinden. In de nummulieten nabij de piramiden zag Herodotus de etensresten van de arbeiders. De schelpen die in bergen van Egypte werden gevonden waren voor hem een aanwijzing dat het land eens overspoeld was door de zee. Plutarchus zag in deze schelpen het bewijs dat Seth, god van het onvruchtbare zeewater, over Egypte had geregeerd, nadat hij zijn broer Osiris had vermoord. In haar boek *The First Fossil Hunters — Paleontology in Greek and Roman Times* onderzocht A. MAYOR hoe de Grieken en Romeinen dachten over vondsten van grote fossiele beenderen, die o.a. gevonden werden na overstromingen of aardbevingen. Uit getuigenissen van klassieke auteurs blijkt dat deze beenderen werden gezien als resten van mythologische helden of reuzen. Bijna alle plaatsen waar volgens de Griekse en Romeinse schrijvers grote beenderen werden gevonden zijn nog steeds rijke fossiele vindplaatsen. Vondsten van grote fossiele beenderen werden door Grieken en Romeinen in verband gebracht met reuzen, die door de goden waren omgebracht.

Over de verklaringen die de Egyptenaren zelf aan de fossielen gaven is veel minder bekend. Bijna niemand heeft zich hiermee bezig gehouden. Er is geen Egyptische term voor fossielen bewaard gebleven en slechts op enkele plaatsen zijn fossielen in een archeologische context teruggevonden. Eén van deze plaatsen is Qau el Kebir.

Fossiele vondsten te Qau el Kebir

Qau el Kebir is een plaatsje in Midden-Egypte, vooral bekend omwille van de mooi versierde graven van gouwvorsten uit de 12e dynastie. De Napoleontische expeditie trof er nog een Ptolemaeïsche tempel aan, die spijtig genoeg in 1821 door een Nijloverstroming werd verwoest. Tijdens de faraonische periode heette deze plaats Tjeboe, in de Late Tijd ook Djoe-ka, en door de Grieken en Romeinen werd het Antaiopolis genoemd. Verschillende archeologen hebben te Qau el Kebir grote hoeveelheden fossiele beenderen gevonden.

1905-6: Schiaparelli vindt in een graf nabij de gouwvorstengraven van Qau, honderden grote fossiele beenderen, zwart en grotendeels gebroken. Deze beenderen werden door een paleontoloog gedateerd in het Plioceen (1,6-5,7 miljoen jaar geleden). Het gaat vooral om nijlpaardbeenderen, naast beenderen van o.a. gazellen, schildpadden en krokodillen.

1923: Brunton ontdekt een grote hoeveelheid fossiele beenderen in graf 562, een geplunderd graf uit de 2e dynastie, nabij de verwoeste tempel van Qau. De beenderen zijn grotendeels afkomstig van nijlpaarden, naast beenderen van uitgestorven krokodillen, buffels en zelfs enkele menselijke resten. Ook beenderen van moderne nijlpaarden worden gevonden, samen met voorwerpen uit nijlpaardivoor, die kunnen worden gedateerd in het begin van de 19e dynastie.

1924: In graf 7260 uit de 18e dynastie, nabij de tempel van Qau, vindt Petrie een soortgelijk depot van fossiele beenderen en voorwerpen uit de 19e dynastie. In enkele kleinere graven nabij de gouwvorstengraven vindt hij een aantal fossiele nijlpaardbeenderen, sommigen nog omwindseld in linnen doeken.

1929-31: Brunton doet opgravingen te Matmar, iets ten noorden van Qau el Kebir. In een speciaal gegraven cirkelvormige put, nabij de Seth-tempel uit de 19e dynastie, vindt hij een halve ton kleine beenderen, waarvan ongeveer 2/3 zwarte, geërodeerde fossielen en 1/3 recentere beenderen. Een aantal beenderen wordt gevonden binnen de tempelmuur, mogelijk afkomstig uit een tweede depot. Deze beenderen waren gewikkeld in linnen doeken. Spijtig genoeg had de plaatselijke bevolking de beenderen al eerder ontdekt. De mooiste stukken werden aan handelaars verkocht voor £135.

In totaal werden te Qau el Kebir door Brunton en Petrie ongeveer 3 ton zwarte, geërodeerde fossielen gevonden, vooral van nijlpaarden. Het grootste deel hiervan kwam uit de omgeving van de tempel van Qau, die door een overstroming werd weggespoeld. Dit kan misschien mee verklaren waarom rond deze beenderen geen windsels werden aangetroffen, textiel blijft immers enkel onder constante vochtigheidsgraad goed bewaard.

Rond Qau el Kebir lijkt er dus een lokale traditie rond het begraven van fossiele beenderen, bij voorkeur nijlpaardbeenderen, te hebben bestaan. In de 10e Boven-Egyptische gouw, waar Qau deel van uitmaakte, was het nijlpaard een heilig dier. Het was er verboden een nijlpaard te doden. Volgens Brunton en Petrie dachten de Egyptenaren dat ze de beenderen van hun lokale god gevonden en begraven hadden. Maar de beenderen van de god waren gebroken, geërodeerd en zwart. Wat was er volgens de Egyptenaren met deze god gebeurd? Alvorens een antwoord op deze vraag te zoeken, moeten we ons eerst afvragen wie Nemti(oeï), de lokale god van Qau el Kebir eigenlijk was.

Nemti(oeï), de god van Qau el Kebir

De voornaamste god te Qau el Kebir was Nemti of Nemtioeï, hetgeen 'de wandelaar' of 'de beide wandelaars' zou betekenen. Zijn naam wordt geschreven met 1 (Nemti) of 2 (Nemtioeï) valken op een boot op een voetstuk, of met een valk op de kop van een rund. Soms wordt de naam van deze god in de egyptologische literatuur Anti(oeï) 'de beklauwde', of 'de twee beklauwden' gelezen, maar de argumenten voor deze leeswijze lijken mij eerder zwak. De god Nemti(oeï) was nauw verwant aan zowel Horus als Seth. Het tweevoud in zijn naam wijst dan ook naar deze twee goden. Na de moord op Osiris door Seth hadden Horus, de zoon van Osiris en Seth, de broer van de overleden god, onderling gestreden om het koningschap. Volgens sommige versies werd Seth verslagen door Horus, volgens andere bronnen hadden ze zich uiteindelijk verzoend, en het land onder elkaar verdeeld. Eén van de plaatsen waar Horus en Seth zouden hebben gestreden was Qau el Kebir. Nemti(oeï), de god van Qau, was de personificatie van de verzoening tussen Horus en Seth. Hij kon zowel met de valkenkop van Horus, als met de kop van het Seth-dier worden afgebeeld. Net als Seth was hij de god van de vreemde landen, net als Horus werd hij beschouwd als de zoon van Osiris, die de vijanden van zijn vader doodt. Horus en Seth konden dan ook afzonderlijk 'heer van Tjeboe' genoemd worden. Behalve in Qau en de 10e Boven-Egyptische gouw werd de god ook vereerd in de 12e en 18e Boven-Egyptische gouw.

In de mythologische teksten is Nemti vooral bekend als veerman. In het verhaal van de strijd tussen Horus en Seth in de papyrus Chester-Beatty I is hij de veerman die de dienst verzorgt tussen de Nijloever en „het eiland van het midden", waar de godenrechtbank bijeenkomt om te oordelen in het geschil tussen Horus en Seth. In de kalender van Caïro zet hij de god Seth, die de gedaante van de oude zonnegod heeft aangenomen, over naar de onderwereld.

De Grieks-Romeinse interpretatie van de beenderen van Qau el Kebir

Door de Grieken en de Romeinen werd de god van Qau Antaios genoemd, naar de reus uit de klassieke mythologie. De reden die men vroeger hiervoor gaf was de gelijkenis tussen de namen van Antaios en Anti(oeï). Maar aangezien Anti(oeï) als leeswijze voor de naam van de god steeds onwaarschijnlijker wordt, moeten we naar andere verklaringen zoeken. Volgens de Griekse mythologie was de reus Antaios heerser over Libië en zoon van de god Poseidon en de godin van de aarde. Hij daagde elke voorbijganger uit tot een worstelwedstrijd en omdat zijn moeder hem telkens wanneer hij de aarde aanraakte weer nieuwe kracht schonk had hij geen moeite om zijn tegenstanders te verslaan. Van de hoofden van zijn tegenstanders bouwde Antaios een tempel ter ere van zijn vader Poseidon. Hij kreeg het onfortuinlijke idee om Herakles uit te dagen voor een worstelwedstrijd. Herakles brak de ribben van de reus en hield hem boven zijn hoofd tot de reus stierf, terwijl zijn moeder hem niet meer kon helpen. Volgens de Griekse historicus Plutarchus werden de beenderen van deze reus door de Romeinse veldheer Sertorius nabij Tanger (Marokko) gevonden. Wanneer men de Egyptische god en de Griekse reus met elkaar vergelijkt zijn er een aantal overeenkomsten te vinden.

Antaios	Nemti(oeï)
- doodt zijn vijanden.	- doodt de vijanden van zijn vader.
- heerst over Libië	- heerst over de vreemde landen
- herwint zijn kracht wanneer hij zijn moeder, de aarde aanraakt	- wordt opnieuw tot leven gewekt door zijn moeder (zie onder)
- zijn beenderen worden gevonden nabij Tanger gevonden	- zijn beenderen worden nabij Qau.

In de klassieke oudheid werden fossiele beenderen beschouwd als beenderen van reuzen. Toen de Grieken en Romeinen in Qau el Kebir geconfronteerd werden met verhalen over de enorme beenderen van de plaatselijke god brachten ze die in verband met de mythische reus die in het nabijgelegen Libië zou hebben geheerst. De namen van de god en de reus hoefden helemaal niet op elkaar lijken om tussen beiden gelijkenissen te zien.

De fossielen van Qau en de god Nemti(oeï).

Omdat de tempel van Qau el Kebir volledig verdwenen is, moeten we andere bronnen raadplegen. Nemti(oeï), Qau el Kebir en de 10e Boven-

Egyptische gouw worden in verschillende papyri en op verschillende tempelwanden vermeld. In de meeste gevallen wordt er enkel gesproken over Qau en de 10e Boven-Egyptische gouw als de plaats waar Horus en Seth vochten, en van de god Nemti(oeï) worden meestal enkel de epitheta vermeld. Enkele teksten vertellen ons meer over de plaatselijke mythologie en over de Egyptische verklaringen voor de fossiele beenderen van Qau. Zoals te verwachten in de Egyptische mythologie, liepen de verklaringen sterk uiteen.

Een eerste verklaring voor de beenderen vinden we in de papyrus Jumilhac uit de Late Tijd. Volgens de egyptoloog J. Vandier, die de papyrus publiceerde, stamt deze mythe uit de 10e Boven-Egyptische gouw, de streek van Qau el Kebir. De voorgeschiedenis van het verhaal van de papyrus Jumilhac is echter te vinden in de papyrus Chester-Beatty I uit het Nieuwe Rijk, waar het verhaal van de strijd tussen Horus en Seth wordt verteld zoals hij werd uitgevochten voor de godenrechtbank

In de strijd om het koningschap had Seth Horus uitgedaagd voor een wedstrijd. Degene die geen drie maanden onder water kon blijven kon geen koning van Egypte worden. Hiertoe veranderden beide goden zich in nijlpaarden. De godin Isis, die bang was dat haar zoon Horus iets zou overkomen, nam een harpoen en wierp die in het water. De harpoen raakte Horus, en toen ze zich hiervan bewust werd, trok Isis de harpoen direct terug. Isis wierp toen de harpoen een tweede maal in het water, en deze keer werd Seth getroffen. Maar toen Seth haar verweet haar broer te pijnigen, beval Isis de harpoen voor een tweede maal om los te laten. Hierop werd Horus woedend, sprong uit het water, en hakte zijn moeder het hoofd af. De god Horus is in de Egyptische mythologie gewoonlijk het voorbeeld van de perfecte zoon die zijn ouders eert. Het is dus heel ongewoon om hem zulk een misdaad te zien begaan. Hij had echter de vorm van een nijlpaard aangenomen, het heilig dier van Seth, de god van de chaos, en hierdoor had hij ook diens agressieve aard overgenomen. Toen Re-Horachte hoorde wat er was gebeurd, wilde hij Horus voor de rechtbank dagen. De papyrus Chester-Beatty I gaat hier niet verder op in, maar dit is het punt waarop het verhaal in de papyrus Jumilhac begint.

Omdat de beschuldigde als nijlpaard zowel kenmerken van Horus als van Seth had wordt hij in de papyrus Jumilhac Nemti genoemd. Hier krijgen we het besluit van de godenrechtbank te horen. Volgens de god Re-Horachte had Nemti zijn huid en vlees aan zijn moeder te danken en dus moest hij deze delen van zijn lichaam aan zijn moeder teruggeven. Zijn beenderen, die hij van zijn vader had gekregen, mocht hij behouden (de Egyptenaren dachten namelijk dat het vlees en de huid van de foetus ontstonden uit de melk

of het menstruatiebloed van de moeder en de beenderen uit het sperma van de vader). De god werd dus levend gevild, zijn beenderen werden omwindseld en daarna werd de god naar zijn moeder gebracht, die van de god Thot een koeienkop in de plaats van haar hoofd gekregen had. De godin verheugde zich bij het zien van haar zoon en goot haar melk over de beenderen uit, waardoor de huid en het vlees opnieuw gevormd werden. De god die hieruit werd geboren, wordt niet meer Nemti, maar Horus genoemd. De god had immers, met de nijlpaardhuid, het Seth-aspect afgeworpen. Dit verklaart ook de vreugde van de godin Isis, die zich verheugt dat haar zoon de gestalte en het karakter van de moordenaar van zijn vader is kwijtgeraakt. Van deze huid werd vervolgens een *imioet* gemaakt, symbool van de wedergeboorte, dat voor de dodengod Osiris werd geplaatst.

Deze mythe biedt een mooie verklaring voor de vondst van de fossiele beenderen te Qau el Kebir. De meeste beenderen die men in Qau heeft teruggevonden behoorden toe aan nijlpaarden. De fossiele beenderen waren echter veel groter dan die van een normaal nijlpaard, het waren dus goddelijke beenderen, en dit vinden we terug in de mythe waar de god Horus juist de gestalte van een nijlpaard had aangenomen. De Egyptenaren dachten dat de goden in de vroegste tijden over het land hadden geregeerd en dus was het voor hen niet zo verwonderlijk om hiervan sporen terug te vinden. Maar deze verklaring bracht ook problemen met zich mee: volgens de Egyptische opvattingen was de huid van de goden van onvergankelijk goud, en op fossiele beenderen is hiervan niets terug te vinden. De huid van de god was verwijderd, de god was dus gevild. Om tot zulk een straf veroordeeld te worden moest de god wel een vreselijke misdaad hebben begaan. Uit solidariteit met de god, die zijn gouden huid was kwijtgeraakt, werd goud verboden in de 12e gouw en werd het in de 10e gouw verboden een nijlpaard te doden.

Volgens de kalender van de goede en de slechte dagen in Caïro uit de 19e dynastie beging de god Nemti een misdaad op de 13e dag van de 3e maand van de overstroming. Voor zover uit de beschadigde tekst is op te maken, had Nemti Seth, in de gedaante van de oude zonnengod, naar het dodenrijk overgebracht, waar deze het lichaam van Osiris had beschadigd. Daarop „gebeurde er iets met de huid van Nemti", en de volgende dag treuren de goden om wat er was gebeurd met Nemti en Osiris. Wat er precies gebeurd is wordt niet gezegd, het lijkt te vreselijk om op te schrijven. Het was wel de aanleiding om goud te verbieden in de 12e Boven-Egyptische gouw.

We hebben de ramessidische papyrus Chester-Beatty I al gebruikt als een inleiding voor de papyrus Jumilhac. In een andere passage uit hetzelfde verhaal speelt de god Nemti zelf een belangrijke rol. De papyrus Chester-Beatty I vertelt hoe het geschil tussen Horus en Seth werd uitgevochten voor de

godenrechtbank. Om Isis ervan te weerhouden de zaak in het voordeel van haar zoon Horus te beïnvloeden, vergaderde de godenrechtbank op het 'eiland in het midden'. Aan Nemti, de veerman, werd de opdracht gegeven om geen enkele vrouw over te zetten. Isis, die de gedaante van een oude vrouw had aangenomen, probeerde Nemti te overhalen om haar toch over te zetten. Ze moest immers voedsel brengen aan haar zoon, die zijn kudde aan het hoeden was op het eiland. Ze probeerde hem om te kopen met een broodje, maar dit werd door Nemti afgewezen. In ruil voor een gouden ring wou hij haar echter wel naar het eiland overbrengen. Op het eiland aangekomen veranderde Isis zich in een uitzonderlijk mooi jong meisje en liet zich aan Seth zien, die haar terstond probeerde te verleiden. Isis vertelde hem dat ze de weduwe was van een herder. Na de dood van haar man had haar zoon de kudde geërfd, maar deze was hem afgepakt door een vreemdeling. Daarop antwoordde Seth: „Zal men de kudde aan een vreemdeling geven als de zoon van de man er is?" Hiermee veroordeelde Seth zichzelf; hijzelf wilde immers Horus het koningschap van zijn vader Osiris ontnemen. Seth ging zich over deze list van Isis beklagen bij Re-Horachte en vroeg de bestraffing van Nemti, omdat die Isis, ondanks het verbod, toch had overgezet. Als straf werd Nemti „het voorste deel van zijn voeten (of benen)" afgehakt, waarop de god het goud afzwoer. Voor wat met „het voorste deel van zijn voeten" bedoeld wordt, zijn verschillende verklaringen gegeven. Ik zou deze passage in verband willen brengen met de beenderen van Qau. De mythe spreekt over een verminking die in verband wordt gebracht met een verbod op goud. Zoals we gezien hebben waren de fossiele beenderen erg beschadigd, de god was verminkt. Net als in de vorige teksten kunnen we het verbod van goud in verband brengen met de verdwenen gouden huid van Nemti. Als de god goud afzweert verzaakt hij daarmee in feite ook zijn gouden huid. Met deze mythe werden dus zowel de beschadigingen op de beenderen als het ontbreken van de huid verklaard.

De fossielen van Qau en de god Seth

Qau el Kebir werd gezien als één van de plaatsen waar Horus en Seth hadden gestreden. Aangezien het nijlpaard het heilige dier van Seth was, is het normaal dat de Egyptenaren de fossiele beenderen met deze god in verband brachten, zoals we kunnen zien in enkele kortere teksten uit de gouwenprocessies op de tempelmuren van de Grieks-Romeinse tijd, die verwijzingen bevatten naar de mythologie van de 10e Boven-Egyptische gouw.

Volgens een tekst uit de tempel van Edfoe werd Horus in de 10e Boven-Egyptische gouw toegejuicht omdat hij Seth aan stukken had gehakt (*sbw*

— de term die gebruikt wordt om deze stukken aan te duiden, wordt enkel gebruikt voor een nijlpaard, geofferd als symbool van Seth). De god werd daarna naar het balsemingshuis gebracht, waar zijn nijlpaardbeenderen werden omwindseld. Seth was niet erg populair in de Horustempel van Edfoe, en daarom is het erg vreemd dat hij volgens een tekst uit deze tempel wordt overgebracht naar het balsemingshuis. De priesters van Horus zouden Seth, de aartsvijand van hun god, nooit de balseming en de mogelijkheid tot een nieuw leven gunnen. De enige verklaring die ik hiervoor zie is dat, net als in de papyrus Jumilhac, uit de gebalsemde beenderen niet Seth, maar Horus herboren zou worden.

Een andere tekst uit de tempel van Edfoe stelt dan ook dat Horus de beenderen van Seth als buit heeft verzameld en diens huid heeft vernietigd. Elke wedergeboorte van de god van Qau wordt hierin uitgesloten.

In de tempels van Dendera en Philae vinden we nog een andere versie terug. Horus zou de huid van Seth gebruikt hebben om er sandalen van te maken, die hij daarna aan Osiris zou hebben gegeven, onder wiens voeten de overstroming ontspringt. Deze versie gaf tegelijkertijd een verklaring voor de Oud-Egyptische naam van Qau el Kebir: Tjeboe, de sandalenstad.

De fossielen van Qau en de god Horus

Zoals we hebben gezien werd bij sommige versies van de mythe de god Horus herboren uit de gevilde god van Qau el Kebir. De lokale vorm van Horus wordt te Qau 'Horus-Maati' genoemd. Bij een offer aan de god van de 10e Boven-Egyptische gouw in de tempel van Edfoe krijgt de god Horus-Maati een amulet in de vorm van een gevleugelde scarabee aangeboden. Dit amulet moest het lichaam van de god beschermen en in het bijzonder zijn beenderen en vlees. Aangezien beenderen van de lokale god gevild en gebroken waren teruggevonden was dit een begrijpelijke voorzorgsmaatregel.

De gevilde god

In de 19e dynastie verzamelden de Egyptenaren in de streek rond Qau el Kebir grote hoeveelheden fossiele beenderen, vooral van nijlpaarden. Ze brachten deze beenderen in verband met hun lokale god, Nemti(oeï), die het nijlpaard als heilig dier had. De beenderen werden zorgvuldig in linnen doeken verpakt en samen met beenderen van recent gestorven nijlpaarden en voorwerpen uit het ivoor van hun slagtanden begraven. Deze identificatie zorgde echter voor

problemen: de beenderen waren zwart en gebroken en de gouden huid van de god was verdwenen. De god was gevild en had niet eens een waardige begrafenis gekregen. Van het Nieuwe Rijk tot de Grieks-Romeinse periode werd steeds opnieuw in de mythologie naar verklaringen gezocht om het tragische lot van de god uit te leggen. Spijtig genoeg is het enkel voor de latere periode min of meer duidelijk hoe over de vondst werd gedacht: omdat de god geen volwaardige begrafenis had gekregen moest hij wel een misdaad hebben begaan. Hierover zijn verschillende versies teruggevonden:

- De god had zijn moeder onthoofd.
- De god had het graf van Osiris helpen ontheiligen.
- De god had het bevel van Re-Horachte genegeerd.

De god moest dus worden bestraft. Omdat de Sethiaanse huid van de god werd gezien als de reden voor zijn misdaad moest deze worden verwijderd. Ook hierover zijn verschillende versies bekend:

- De huid werd verwijderd op bevel van de godenrechtbank.
- De god Seth was door Horus verslagen en door hem gevild.

De beenderen van de god werden gebalsemd om het hem mogelijk te maken opnieuw tot leven te komen, herboren met de hulp van zijn moeder. Deze nieuwe god was bevrijd van zijn Seth-aspect en werd Horus-Maati genoemd.

- Ook voor wat er met de goddelijke huid was gebeurd moest een verklaring gevonden worden.
- Van de huid had men een imioet, een symbool van wedergeboorte gemaakt.
- Horus had de huid tot sandalen gemaakt en deze aan zijn vader gegeven.
- Horus heeft de beenderen als buit verzameld en de huid verbrand.

Ik weet niet zeker of deze laatste visie uit de Horustempel te Edfoe, die de beenderen van de god van Qau op een wel heel negatieve manier behandelt, oorspronkelijk uit de 10e Boven-Egyptische gouw afkomstig is. Het lijkt mij waarschijnlijker dat de tekst de opvattingen van de Seth-hatende Horuspriesters weergeeft.

Spijtig genoeg is het niet echt mogelijk om een echte evolutie in de opvattingen over de beenderen van Nemti(oeï) te bespeuren, aangezien de meeste teksten uit de Grieks-Romeinse periode komen. Maar er zijn toch aanwijzingen voor zulk een evolutie te vinden. In de Kalender van Caïro uit de 19e dynastie wordt gezegd dat de goden treuren om wat er gebeurde met Nemti. In de papyrus Jumilhac uit de Late Tijd is zijn moeder blij als ze ziet dat haar zoon gevild is. Dit hangt waarschijnlijk samen met de veranderingen in de Egyptische opvattingen over Seth. Tijdens de 19e dynastie was Seth de god van de vreemde landen, die deze landen aan de Egyptische koning

overleverde. Hij had een belangrijke rol als verdediger van de zonneboot tegen de Apopis-slang. Het Seth-aspect van Nemti kon dus als iets positief gezien worden. In de Late Tijd echter kregen de Egyptenaren af te rekenen met achtereenvolgende invallen van de Assyriërs en de Perzen. Seth werd meer en meer gezien als de god die de vreemde landen steunde in hun pogingen om Egypte te verwoesten. Het Seth-aspect van Nemti was eerder een nadeel dan een voordeel geworden.

Niet alleen in Qau, maar ook in Matmar werden fossiele beenderen gevonden, die de plaatselijke priesters in het begin van de 19e dynastie op een gelijkaardige wijze behandelden en begroeven. Matmar lag in de 11e Boven-Egyptische gouw, waar de god Seth werd vereerd. De beenderen werden hier gezien als beenderen van Seth en begraven nabij een Seth-tempel. Het was dus niet Horus of Nemti(oeï), maar Seth die men hier opnieuw tot leven probeerde te brengen. Dit is waarschijnlijk de reden waarom de 11e Boven-Egyptische gouw zo vervloekt wordt in de teksten van de tempel van Edfoe. In deze gouw had men immers geprobeerd de aartsvijand van Horus opnieuw tot leven te wekken. Aangezien de Seth-cultus in deze gouw in de Late Tijd volledig door de Chnoem-cultus werd overvleugeld is het spijtig genoeg bijna onmogelijk om sporen van de beenderen in de lokale mythologie te vinden.

Overal ter wereld hebben mensen die fossiele beenderen vonden zich afgevraagd aan welk vreemd soort wezen zulke grote beenderen hebben toebehoord. In Qau el Kebir werden de meeste beenderen herkend als nijlpaardresten en hadden ze een grote invloed op de plaatselijke mythologie. Nochtans worden er elders in Egypte veel spectaculairdere vondsten van fossiele beenderen gedaan. Niemand weet hoe de Egyptenaren op zulke vondsten reageerden. Tot nu toe.

Literatuur:

G. BRUNTON, *Qau and Badari* I (BSAE 44; London 1927)
id., *Qau and Badari* III (BSAE 50; London 1930)
id., *Matmar* (London 1948)
A. MAYOR: *The First Fossil Hunters. Paleontology in Greek and Roman Times* (Princeton 2000)
W.M.F. PETRIE, *Antaeopolis — The Tombs of Qau,* (BSAE 51; London 1930)
E. WELVAERT, „The Fossils of Qau el Kebir and their Role in the Mythology of the 10th Nome of Upper-Egypt", *ZÄS* 129 (2003), 166-183.

Publicaties van „Ex Oriente Lux", te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux"

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel.* (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De egyptische lijkkist was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkkisten uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtengoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidstektsten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk.* I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €36,25 (leden €22,75)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), *„Ik hadde de nieusgierigheid". De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In 2003 verscheen t.g.v. van het zeventigjarig bestaan van Ex Oriente Lux:

ZIJ SCHREVEN GESCHIEDENIS.
Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten

onder redactie van R.J. Demarée en K.R. Veenhof

Dit boek laat de Nederlandstalige lezer voor het eerste kennismaken met een groot aantal en een grote verscheidenheid originele historische documenten uit het gehele Oude Nabije Oosten uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Het bevat bijdragen van ruim veertig Nederlandse en Belgische auteurs, die de gekozen teksten presenteren in een betrouwbare vertaling, met inleiding, commentaar, bibliografie, vaak een afbeelding, en een kadertekst met meer algemene informatie over de hoofdpersoon (meestal een vorst). Men vindt er teksten uit alle perioden van de Egyptische geschiedenis, van Sumeriërs, Babyloniërs en Assyriërs, van Hettieten, Phoeniciërs, Arameërs, Israelieten, en Perzen, en uit Ugarit, Alalach, en Moab. Het bevat hele oude documenten, maar ook teksten uit de Hellenistische periode, rond Alexander de Grote, Seleucieden, Ptolemeeën en Parthen. „Historische documenten" zijn in dit boek allerlei officiële koninginscripties, maar ook brieven van vorsten en bestuurders, oorkonden en wetenschappelijke teksten. Voorts composities die de geschiedenis retrospectief beschrijven of duiden, waaronder kronieken, profetische teksten, en autobiografieën, en daarnaast ook poëtische teksten rond vorsten, zoals epen, legenden en hymnen.

Mededelingen en Verhandelingen Ex Oriente Lux deel 33
8vo, ingenaaid, 490 p., met 40 afb. en kaarten. ISBN 90-72690-13-3
Prijs: leden Ex Oriente Lux: 20 E, niet-leden: 30 E, plus verzendkosten

ISSN 0031-8329